

I. Κ. Χασιώτης

Ομότιμος Καθηγητής Νεότερης Ιστορίας
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

**ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΤΟΜΕΣ
ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ****Γενικές παρατηρήσεις**

Θα ήταν κοινοτοπία να επαναλάβουμε εδώ ότι οι ποικίλες περίοδοι, με τις οποίες η ιστοριογραφία τέμνει συχνά την ιστορική εξέλιξη των ανθρώπινων ομάδων, έχουν ουσιαστικά συμβατική σημασία: Υπάρχουν γεγονότα και, κυρίως, μακροχρόνιες καταστάσεις που αναιρούν τις οποιοσδήποτε προτεινόμενες χρονολογικές τομές, διασυνδέοντας “προδρομικές” εκφάνσεις των ιστορικών φαινομένων με μεταγενέστερες απολήξεις τους. Η εκτίμηση αυτή αφορά και τις ιστορίες των πόλεων, ιδιαίτερα εκείνες που ήταν πάντοτε στενά συνδεδεμένες με την ιστορική μοίρα μιας ευρύτερης ενδοχώρας: Η ίδρυση π.χ. της Θεσσαλονίκης στα 316/315 π.Χ. δεν αποκλείει --όπως φαίνεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα-- τη λειτουργία στον ίδιο χώρο και με άλλες ονομασίες προγενέστερων “αστικών” εγκαταστάσεων. Η μετάβαση εξάλλου της πόλης από την ρωμαϊκή στη βυζαντινή της περίοδο --που οριοθετείται με τις ελληνικές ήττες στην Πύδνα, το 168 π.Χ., και στη Θεσσαλία, το 148 π.Χ.-- συναρτάται με τις ουσιαστικές αλλαγές στην εξέλιξη ολόκληρου του ανατολικού τουλάχιστον τμήματος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, αλλαγές που δεν μπορούν να συμπεστούν στο διάστημα μιας εικοσαετίας. Ακόμα και το πέρασμα από τα βυζαντινά χρόνια στους πέντε σχεδόν αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας δεν προσδιορίζεται πάντοτε με χρονική σαφήνεια: Πέρα από το ανοιχτό ακόμη πρόβλημα των αλώσεων της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς πριν από την οριστική της κατάκτηση, στα 1430, υπάρχει και το ουσιώδες ζήτημα των αλλαγών στις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της Μακεδονίας ή μάλλον της ευρύτερης ελληνικής χερσονήσου στη διάρκεια ολόκληρου του 14ου και των πρώτων δεκαετιών του 15ου αιώνα. Αλλά και μερικές από τις καταστάσεις, που είχαν παγιωθεί στη Θεσσαλονίκη κατά την Τουρκοκρατία, δεν ανατράπηκαν αμέσως μετά την απελευθέρωσή της, το 1912: Μερικές, από τη μια μεριά, είχαν αρχίσει να αλλάζουν από τα μέσα κιόλας του 19ου αιώνα· άλλες πάλι παρέμειναν για αρκετές δεκαετίες μετά την ενσωμάτωση της πόλης

στο ελληνικό κράτος, διαφυλάσσοντας πεισματικά αρκετά δομικά στοιχεία τού οθωμανικού τους παρελθόντος.

Η ιστορική φυσιογνωμία της πόλης

Πέρα όμως από τις εκτιμήσεις αυτές υπάρχουν και πρόσθετα στοιχεία, που θα μπορούσαν, εξαιτίας της μεγάλης τους αντοχής στο χρόνο, να θεωρηθούν στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης ως βασικά “συστατικά” της ιστορικής της φυσιογνωμίας. Πρόκειται για ιδιόμορφα φαινόμενα, που σαν υπόγεια ρεύματα, διατηρήθηκαν στην ιστορική ροή της πόλης από την ίδρυσή της ως τις μέρες μας, υπερπηδώντας μεταβολές πολιτικών και πολιτιστικών κυριαρχιών, ανθρώπινες περιπέτειες, δημογραφικές μεταπτώσεις και κοινωνικές ανακατατάξεις, φυσικές και πολεοδομικές αλλοιώσεις και γενικά τις αναπόφευκτες διαφοροποιήσεις που επιφέρουν στη μεγάλη διάρκεια οι ιστορικές συνθήκες. Τα διαχρονικά αυτά «χαρακτηριστικά» θα μπορούσαμε να τα συσχετίσουμε με τα εξής, αλληλένδετα μεταξύ τους, δεδομένα:

(α) Με την ίδια την τόσο μακραίωνη (επί είκοσι τρεις τουλάχιστον αιώνες) και, κυρίως, αδιάλειπτη ιστορική της παρουσία. Πρόκειται για φαινόμενο που το συναντούμε στην ιστορία ελάχιστων ευρωπαϊκών πόλεων.

(β) Με τη σταθερή μέσα στο χρόνο αστική της λειτουργία. Η Θεσσαλονίκη --σε αντίθεση με αρκετές άλλες ελληνικές πόλεις, που με το χρόνο μετατράπηκαν από μεγάλα αστικά κέντρα σε μικρούς αγροτικούς οικισμούς-- δεν έπαψε ποτέ, από την συγκρότησή της και εξής, να διατηρεί τα γνωρίσματα της “πόλης”, με την ονομαστική, αλλά και την ουσιαστική (οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική) σημασία του όρου.

(γ) Με τον “μητροπολιτικό” της χαρακτήρα. Η Θεσσαλονίκη αποτελούσε σε μεγάλα διαστήματα της ιστορίας της το διοικητικό και, κυρίως, το οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο άλλοτε της μακεδονικής ενδοχώρας, άλλοτε του ευρύτερου βορειοελλαδικού χώρου και άλλοτε μεγάλου τμήματος της νοτιοανατολικής Ευρώπης.

(δ) Με τον “δευτεραγωνιστικό” της ρόλο σε σχέση με το “κέντρο”, δηλαδή με τις πρωτεύουσες των επικρατειών στις οποίες ανήκε κατά περιόδους (Πέλλα, βυζαντινή και οθωμανική Κωνσταντινούπολη, Αθήνα). Παρά τον μητροπολιτικό της χαρακτήρα η Θεσσαλονίκη παρέμεινε σχεδόν πάντοτε η “πρώτη μετά την πρώτη”, η “συμβασιλεύουσα”, η “συμπρωτεύουσα” και όχι η πρωτεύουσα. Οι εξαιρέσεις υπάρχουν --όπως π.χ. στα χρόνια της ηγεμονίας της ηπειρωτικής οικογένειας Δούκα (1227--1246) ή στην περίοδο του Κινήματος της Εθνικής Αμύνης (1916-1917)-- αλλά αφορούν σύντομα μεσοδιαστήματα, που μάλλον επιβεβαιώνουν τον κανόνα.

(ε) Με τον διαμεσολαβητικό της ρόλο ανάμεσα σε παράλληλους ή διαφορετικούς πολιτισμούς. Η Θεσσαλονίκη, εξαιτίας της γεωπολιτικής και της γεωοικονομικής της θέσης, αποτέλεσε κατά περιόδους σύνδεσμο και “διαμεσολαβητή” στις οικονομικές, θρησκευτικές, ιδεολογικές και πολιτιστικές σχέσεις ανάμεσα στη δυτική Ευρώπη, τον βαλκανικό χώρο και την ευρύτερη Εγγύς και Μέση «Ανατολή». Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό βέβαια και με τις κατακτήσεις της πόλης από ξένους κυριάρχους (Ρωμαίους, Φράγκους, Οθωμανούς), επηρέαζε και τη δημογραφική και κοινωνική σύνθεση του πληθυσμού της: Δίπλα στους Έλληνες κατοίκους της (που δεν έπαψαν να αποτελούν, παρά τις ξένες κυριαρχίες, τον σταθερό ιστορικό πυρήνα του πληθυσμού της), η Θεσσαλονίκη φιλοξένησε για μεγάλες χρονικές περιόδους και αρκετά στοιχεία αλλογενούς εθνικο-θρησκευτικής προέλευσης.

(στ) Με τις κοσμοπολιτικές και νεωτεριστικές τάσεις της κοινωνίας της. Η ειρηνική συνύπαρξη ανθρώπινων ομάδων με διαφορετικές πολιτιστικές καταβολές προσέδιδε στη Θεσσαλονίκη την εικόνα ποικιλόμορφου αστικού κέντρου. Το δεδομένο αυτό δεν επηρέαζε μόνο, όπως ήταν επόμενο, τη δημογραφική, την κοινωνική και την οικονομική εξέλιξη της πόλης· η όσμωση ή και ο ανταγωνισμός ετερογενών πολιτιστικών και κοινωνικών τάσεων προσέδιδαν, σε γενικές γραμμές, στις ιδεολογικές λειτουργίες της Θεσσαλονίκης νεωτεριστικό και “φιλελεύθερο” χαρακτήρα. Το φαινόμενο, πάντως, αυτό θα πρέπει να συσχετιστεί και με το γεγονός ότι επειδή οι πολιτιστικές και κοινωνικές διεργασίες μέσα στη Θεσσαλονίκη διαμορφώνονταν μακριά από τους μηχανισμούς της κεντρικής εξουσίας, χαρακτηρίζονταν και από μια σχετική αυτοτέλεια έναντι του εκάστοτε διοικητικού “κέντρου”.

Θα προσπαθήσω εδώ --υπερπηδώντας συχνά αρκετά σκαλιά της χρονικής κλίμακας-- να ταξινομήσω με κάθε δυνατή συντομία τα ιστορικά στοιχεία που υπογραμμίζουν, κατά τη γνώμη μου, τα χαρακτηριστικά αυτά, τα οποία, όπως αναφέρθηκε, προγράφονται στην ιστορική ιδιοπροσωπία της πόλης. Στην ταξινόμηση αυτή οι σελίδες που αφιερώνονται στις επιμέρους χρονικές ενότητες της ιστορίας της Θεσσαλονίκης είναι ποσοτικά άνισες: αυξάνονται προοδευτικά με το πέρασμα από την προηγούμενη στην επόμενη ιστορική περίοδο.

Ο φυσικός περίγυρος

Το φυσικό τοπίο της κεντρικής Μακεδονίας κατά τα προϊστορικά χρόνια διέφερε αρκετά σε σχέση με την εικόνα που εμφάνιζε η ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης σε μεταγενέστερες ιστορικές περιόδους. Η θάλασσα π.χ. έμπαινε βαθιά στην ξηρά, με βορειοδυτική και πιθανόν και βορειο-ανατολική κατεύθυνση. Συνεπώς, όχι μόνον οι

κάτοικοι της Πέλλας, αλλά και της σημερινής Τούμπας και της Πυλαίας θα πρέπει να βρίσκονταν αρκετά πιο κοντά στην ακτή. Οι συνεχείς, εξάλλου, προσχώσεις από τους γύρω λόφους και από τη σημερινή Άνω Πόλη πρόσθεταν όλο και καινούρια κέρδη της ξηράς σε βάρος της γενικά ρηχής θάλασσας, που έχανε βέβαια κυρίως από την αντίστοιχη δράση των ποταμών Αξιού και Εχεδώρου (Γαλλικού) από τα βορειοδυτικά. Οι σταδιακές λοιπόν επεκτάσεις της ξηράς θα πρέπει να θεωρηθούν ως σταθερό φαινόμενο στην τοπογραφία της Θεσσαλονίκης. Οι επισκέπτες άλλωστε των μνημείων της πόλης το διαπιστώνουν εύκολα, παρατηρώντας το χαμηλότερο επίπεδό τους σε σχέση με τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Οι αλλαγές στο φυσικό τοπίο συνεχίστηκαν και στην εποχή μας -- τη φορά αυτή με ανθρώπινες παρεμβάσεις. Έτσι, στη δεκαετία του 1920 άρχισαν οι πρώτες συστηματικές προσπάθειες για την εκτροπή της κοίτης του Αξιού δυτικότερα, ώστε να αποφευχθεί το κλείσιμο του λιμανιού της Θεσσαλονίκης από τις προσχώσεις του μεγάλου ποταμού. Εξάλλου, το μεγαλύτερο τμήμα της σημερινής παραλιακής λεωφόρου, που ξεκινά από το Λευκό Πύργο και καταλήγει στην περιοχή Αλλατίνι, είχε αρχίσει με τεχνικές επιχωματώσεις ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, για να συστηματικοποιηθεί κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Σύμφωνα μάλιστα με τους αρχικούς προγραμματισμούς, το έργο αυτό προβλεπόταν να αναπτυχθεί ως το Μικρό Έμβολο (Καραμπουρνάκι).

Η «ηλικία» της πόλης

Η αρχή της ιστορίας της Θεσσαλονίκης τοποθετείται συμβατικά στην ίδρυσή της από τον Κάσσανδρο στα 316 π.Χ. Αλλά πολύ πριν από την ελληνιστική περίοδο, πριν ακόμα και από τα ιστορικά χρόνια, ο χώρος πάνω στον οποίο απλώθηκε αργότερα η πόλη, ήταν διάσπαρτος από προϊστορικούς οικισμούς και προαιώνιες εγκαταστάσεις ανθρώπινων ομάδων. Ανάλογη εικόνα παρουσίαζε και ο μυχός του Θερμαϊκού κόλπου. Έτσι, αν συνεκτιμηθούν και τα αρχαιολογικά ευρήματα, που βρέθηκαν στον προϊστορικό οικισμό της Τούμπας και που μας οδηγούν ως τη νεολιθική περίοδο, τότε η ηλικία της “πόλης” --ως κατοικημένου χώρου και όχι βέβαια ως οργανωμένου αστικού κέντρου ή έστω ως ενιαίου συνοικισμού-- αυξάνεται κατά μερικές ακόμα χιλιετίες. Από τις ως τώρα συστηματικές ή τις δοκιμαστικές ανασκαφές μπορούν να εντοπιστούν εφτά τουλάχιστον προϊστορικές θέσεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης: στο Μικρό Έμβολο, στην Πυλαία, στη Θέρμη (Σέδες), στη ΝΑ γωνία της Διεθνούς Έκθεσης, στον οικισμό Λεμπέτ, στη Σταυρούπολη και ιδιαίτερα στην Άνω Τούμπα. Τα πρώτα πορίσματα από τη μελέτη των ευρημάτων στις θέσεις αυτές συντείνουν στο τελικό συμπέρασμα ότι ο χώρος της “προϊστορικής Θεσσαλονίκης” θα πρέπει να

άρχισε να κατοικείται από τη νεολιθική περίοδο, δηλαδή από την πέμπτη ή την έκτη χιλιετία π.Χ.

Από τους οικισμούς αυτούς ο επιβλητικότερος, τουλάχιστον κατά τους ιστορικούς χρόνους, ήταν η Θέρμη. Τα συγκεκριμένα στοιχεία που διαθέτουμε για τη Θέρμη (της οποίας η ίδρυση ανάγεται στα 1000 π.Χ.) είναι μάλλον πενιχρά. Παρ' όλα αυτά, αρκούν για να συνδέσουν τις δυο μεγάλες περιόδους της ιστορίας της περιοχής: εκείνη, της οποίας οι αρχές απλώνονται, όπως είπαμε, ως τα προϊστορικά χρόνια, και εκείνη, που, με αφετηρία την ίδρυση της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο, συνεχίστηκε και στα μετέπειτα ιστορικά χρόνια. Εξάλλου, η Θέρμη έδωσε και το όνομα στο Θερμαϊκό κόλπο, κι αυτό εξαιτίας της σημασίας της και της γεωγραφικής της θέσης -- παραθαλάσσιας σύμφωνα με αρκετούς μελετητές. Αλλά η ιστορική συνέχεια της περιοχής διακρίνεται και από τα αρχαιολογικά ευρήματα, που ανάγονται στην αρχαϊκή και την κλασική εποχή και που προήλθαν από ανασκαφές σε μερικά από τα είκοσι έξι πολίσματα, τα οποία, σύμφωνα με τις σχετικές ιστορικές πηγές, έδωσαν το ανθρώπινο δυναμικό στον Κάσσανδρο, για να συνοικήσει τη νεοϊδρυμένη Θεσσαλονίκη. Τα αρχαιολογικά αυτά ευρήματα --που ήρθαν στο φως με ανασκαφικές έρευνες σε οικισμούς που υπήρχαν στην Τούμπα, την Πολίχνη, τη Σταυρούπολη, την Ευκαρπία κ.α.-- μαρτυρούν επίσης τις σταθερές οικονομικές και πολιτιστικές σχέσεις, που είχαν αναπτυχθεί, από τα μυκηναϊκά τουλάχιστον χρόνια, ανάμεσα στους οικισμούς αυτούς και σε άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου (κυρίως την Εύβοια, την Ιωνία, την Αττική και την Κόρινθο). Οι σχέσεις ιδιαίτερα ανάμεσα στη Θέρμη και την Αθήνα έγιναν ακόμα πιο στενές μετά την επέκταση των κτήσεων του βασιλιά των Μακεδόνων Αμύντα στη Μυγδονία --στα ανατολικά του Αξιού και στο κεντρικό και δυτικό τμήμα του Θερμαϊκού. Η επέκταση αυτή, που θα πρέπει να χρονολογηθεί τουλάχιστον στον 6ο π.Χ. αιώνα, αποτέλεσε και την αφετηρία της μακεδονικής περιόδου στην ιστορία της περιοχής.

Η ίδρυση της Θεσσαλονίκης

Αλλά η πραγματική ιστορία της Θεσσαλονίκης αρχίζει βέβαια με την ίδρυσή της από τον Κάσσανδρο. Ο Κάσσανδρος (†297 π.Χ.), τότε διοικητής και λίγο αργότερα (305/4) βασιλιάς της Μακεδονίας, γιος του Αντιπάτρου και γαμπρός του Μεγάλου Αλεξάνδρου από την αδελφή του Θεσσαλονίκη, συγκέντρωσε τους κατοίκους είκοσι έξι οικισμών, κωμών και πολισμάτων της ευρύτερης περιοχής του μυχού του Θερμαϊκού και της Κρουσίδας (στη δυτική ακτή της Χαλκιδικής), δημιουργώντας για πρώτη φορά ένα οργανωμένο αστικό κέντρο, στο οποίο έδωσε το όνομα της γυναίκας

του. Η ακριβής χρονολογία του σημαντικού αυτού γεγονότος δεν παραδόθηκε από τις σχετικές πηγές. Αλλά ποικίλες ενδείξεις, που έχουν σχέση με τη γενικότερη πολιτική του Κασσάνδρου στη Μακεδονία, συγκλίνουν προς το 316/315 π.Χ.

Η νέα πόλη είχε εξαιρετική γεωγραφική θέση: Από τα βόρεια και δυτικά συνδεόταν με την πρωτεύουσα του βασιλείου, την Πέλλα, και με τη μακεδονική ενδοχώρα· από τα ανατολικά με τις εύφορες κοιλάδες των δύο μεγάλων λιμνών της κεντρικής Μακεδονίας, αλλά και με το μεγάλο τότε εμπορικό κέντρο της Αμφίπολης και τη Θράκη. Αλλά πέρα από τα πλεονεκτήματα που της έδινε η θέση της στο βορειοελλαδικό χώρο, η Θεσσαλονίκη απέκτησε στα επόμενα χρόνια ευρύτερη γεωπολιτική και γεωοικονομική εμβέλεια: Από τα νοτιοδυτικά η νέα πόλη σύντομα θα ανοιχτεί στο Αιγαίο πέλαγος, στην κύρια δηλαδή πλωτή λεωφόρο για τις επικοινωνίες όχι μόνο με τον κόσμο των ελληνικών παραλίων της νότιας ελληνικής χερσονήσου και της Ιωνίας, αλλά και με τα μεγάλα εμπορικά κέντρα της Εγγύς και Μέσης Ανατολής· από το βορρά και μέσω της μεγάλης κοιλάδας του Αξιού θα συνδεθεί αργότερα --στα ρωμαϊκά, στα βυζαντινά και στα χρόνια της Τουρκοκρατίας-- με την κοιλάδα του Μοράβα και από εκεί με το Δούναβη και την κεντρική Ευρώπη. Τα ευνοϊκά αυτά γεωπολιτικά δεδομένα, σε συνδυασμό με την ύπαρξη της πλούσιας μακεδονικής ενδοχώρας, καθώς επίσης και ποικίλοι ιστορικοί παράγοντες, που αναδύθηκαν μέσα σε σχετικά σύντομο χρόνο, συντέλεσαν στη ταχύτατη ανάπτυξη της καινούριας πόλης σε “μητροπολιτικό” κέντρο, με ηγεμονικό ρόλο στις οικονομικές και πολιτιστικές δραστηριότητες σε έναν ευρύτερο παραγωγικό χώρο.

Παρ' όλα αυτά, η Θεσσαλονίκη δεν έγινε στα χρόνια του Κασσάνδρου, αλλά ούτε και αργότερα, πρωτεύουσα κράτους: η πόλη θα κυβερνάται ουσιαστικά από εκπρόσωπο του βασιλιά, τον “επιστάτη”, με αποφασιστικές αρμοδιότητες τόσο στα οικονομικά όσο και στα καθαυτό διοικητικά ζητήματα. Στην ελληνιστική περίοδο το ρόλο της πρωτεύουσας θα τον κρατήσει η Πέλλα, παρ' όλο που το άλλοτε λαμπρό αυτό διοικητικό κέντρο του μακεδονικού κράτους είχε χάσει πια, εξαιτίας των προσχώσεων και των τελμάτων του Αξιού, την αλλοτινή γεωγραφική του σπουδαιότητα. Έτσι, ενώ οι Αιγές κρατούσαν τη θέση του ιερού, παραδοσιακού κέντρου των Μακεδόνων βασιλέων και η Πέλλα το ρόλο της τυπικής κρατικής πρωτεύουσας, η Θεσσαλονίκη κέρδιζε την ουσιαστική θέση του εμπορικού κέντρου της Μακεδονίας. Αυτή τη θέση θα την κρατήσει η Θεσσαλονίκη και στις επόμενες περιόδους της ιστορίας της. Επιπλέον, αν και δεν είχε τα πρωτεία, διέθετε άλλα πλεονεκτήματα: Διατήρησε αρκετά στοιχεία αυτονομίας, οργανωμένη ήδη από την ίδρυσή της --και κατά το προηγούμενο των άλλων αρχαιοελληνικών πόλεων-- με

πολιτικούς θεσμούς, κοινοτικά θέσµια και αρκετά ισχυρούς φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης (εκκλησία του δήµου και βουλή).

Η Ρωµαιοκρατία

Οι θεσµοί αυτοί --µε την εξαίρεση του “βασιλικού επιστάτη”-- επέζησαν και µετά τη ρωµαϊκή κατάκτηση της Μακεδονίας (168 και 148 π.Χ.). Το 146 η Θεσσαλονίκη έγινε διοικητικό κέντρο µιας εκτεταµένης περιοχής, της *provincia Macedonia*, που απλωνόταν πολύ πέρα από τα καθαυτό ιστορικά µακεδονικά εδάφη: περιελάµβανε και την Ήπειρο και την Ιλλυρία, αλλά και άλλα εδάφη, που απλώνονταν από τον Έβρο ως τα παράλια της νότιας Αδριατικής. Το γεγονός αυτό προκάλεσε τη στρατιωτική και εµπορική αναβάθµιση της πόλης, που θα γίνει ακόµα πιο αισθητή µετά τη µετατροπή της Θεσσαλονίκης, από το 2ο αιώνα π.Χ. και εξής, στο σηµαντικότερο κόµβο της µεγάλης οδικής αρτηρίας, της «νία Egnatia», που κατασκευάστηκε για να συνδέει την Αδριατική µε τη Θράκη και µέσω αυτών τις δυτικές µε τις µικρασιατικές κτήσεις της Ρωµαϊκής Αυτοκρατορίας.

Η ιστορία λοιπόν και η γεωγραφία θα αναδείξουν τη Θεσσαλονίκη τότε --αλλά και αργότερα, για αιώνες-- σε σταυροδρόµι ανάµεσα σε δυο κόσµους: το δυτικό και τον ανατολικό. Το γεγονός αυτό ήρθε να ανανεώσει τους ιστορικούς εκείνους παράγοντες που, ήδη από τα ελληνιστικά χρόνια, είχαν αρχίσει να διαµορφώνουν αναπόφευκτα το διττό χαρακτήρα της ιστορικής φυσιγνωµίας της Θεσσαλονίκης: Στραµµένη σαν τον Ιανό προς δύο κατευθύνσεις, συναρµολογούσε παραγωγικά αντίθετες ή αλληλοσυµπληρωνόµενες επιδράσεις στον οικονοµικό τοµέα και στις µεταλλαγές των κοινωνικών σχέσεων και, κυρίως, στις πολιτιστικές εκδηλώσεις, τις ιδεολογίες και τη φιλοσοφία της ζωής. Γι' αυτό η πόλη εµφανίζει, τόσο στα ελληνιστικά όσο και στα ρωµαϊκά χρόνια, έναν θρησκευτικό συγκρητισµό: Οι παραδοσιακές ελληνικές και µακεδονικές θεότητες συνδυάζονταν µε λατρείες που έρχονταν, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της ρωµαιοκρατίας, από την Ανατολή: παράλληλα µε τη λατρεία του ιδιαίτερα δηµοφιλών Διονύσου, Ασκληπιού και Καβείρου (του “πάτριου θεού” της Θεσσαλονίκης), ήταν διαδεδοµένη και η λατρεία των αιγυπτιακών θεοτήτων, του Σάραπη, της Ίσιδας και του Αρποκράτη.

Η Θεσσαλονίκη εξάλλου απέκτησε, από τα µέσα του 3ου αιώνα µ.Χ. και εξής, ακόµη µεγαλύτερη σηµασία, όταν, µετά τις επιδροµές των Γότθων, µετατράπηκε σε κέντρο άµυνας της Αυτοκρατορίας στις εισβολές και τις αυξανόµενες πιέσεις των µετακινούµενων λαών του βορρά. Εύγλωττα δείγµατα της στρατηγικής αυτής σηµασίας της Θεσσαλονίκης --που τιμήθηκε στο µεταξύ από τους Ρωµαίους µε τους

τίτλους της “μητρόπολης” και της «colonia»-- αποτελούν τα επισκευασμένα τείχη της, αλλά και το πλήθος των ανεγερθέντων τότε μνημείων. Άλλωστε, όταν λίγα χρόνια αργότερα (303), στα χρόνια της τετραρχίας, ο καίσαρας Γαλέριος Μάξιμος θα μεταφέρει εδώ την έδρα του, θα κοσμήσει τη Θεσσαλονίκη με οικοδομήματα και μνημεία (Ροτόντα, θριαμβική Αψίδα, οκταγωνικό ανακτορικό συγκρότημα κ.ά.), των οποίων η λαμπρότητα, η τεχνική αρτιότητα και ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός ταιριάζουν περισσότερο στην πρωτεύουσα μιας Αυτοκρατορίας, παρά σε επαρχιακό διοικητικό κέντρο. Στην ίδια περίοδο μπορούν ίσως να αναχθούν και μερικοί από τους βασικούς οδικούς άξονες της πόλης, κυρίως οι παράλληλοι με τη θάλασσα (προπάντων η Εγνατία και η σημερινή Αγίου Δημητρίου), αλλά και ορισμένοι από τους κάθετους δρόμους που τέμνουν τους πρώτους.

Η σημαντική θέση της Θεσσαλονίκης στην επικράτεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, σε συνδυασμό με την παρουσία στην πόλη (από τα ελληνιστικά χρόνια) αρκετών Ιουδαίων κατοίκων, αποτέλεσε έναν από τους παράγοντες, που έπεισαν τον Απόστολο Παύλο να έρθει εδώ στα 50 και 57, για να κηρύξει το χριστιανισμό. Έτσι, η Θεσσαλονίκη, από κοινού με τους Φιλίππους και τη Βέρροια, έγινε η “χρυσή πύλη” για την είσοδο της νέας θρησκείας στην Ευρώπη. Από τότε χρονολογείται και η ιστορία της πρώτης χριστιανικής κοινότητας (“εκκλησίας”) της πόλης (η πρώτη της ευρωπαϊκής ηπείρου). Η κοινότητα αυτή ανέδειξε σύντομα και εξέχουσες εκκλησιαστικές προσωπικότητες, αλλά και κορυφαίους μάρτυρες της χριστιανικής πίστης, με πρώτο τον μετέπειτα πολιούχο και προστάτη της Θεσσαλονίκης Δημήτριο (†305).

Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη

Η μεταφορά της πρωτεύουσας του ρωμαϊκού κράτους από τη Ρώμη στο παλαιό Βυζάντιο και η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης στα 330 αποτέλεσε για τη Θεσσαλονίκη νέα “πρόκληση” --τη μεγαλύτερη στην ως τότε ιστορική της πορεία: Η πόλη κατά τη μακρόχρονη βυζαντινή περίοδο θα εξελιχθεί στη δεύτερη μεγάλη (μετά την Κωνσταντινούπολη) πόλη της Αυτοκρατορίας, αλλά και στο σπουδαιότερο διοικητικό, πολιτικό, στρατιωτικό, οικονομικό, εμπορικό και πολιτιστικό κέντρο των ευρωπαϊκών της κτήσεις. Το γεγονός αυτό ενίσχυσε τον διαμεσολαβητικό ρόλο της Θεσσαλονίκης ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή, αλλά και στο εκτεταμένο μωσαϊκό των σλαβικών λαών του βορρά και τον ελληνορθόδοξο κόσμο του Βυζαντίου. Σημαντικό ρόλο προς την κατεύθυνση αυτή-- αλλά βέβαια και στην εμπορική και οικονομική ανάπτυξη της ίδιας της Θεσσαλονίκης --έπαιξε και το λιμάνι της, που

κατασκευάστηκε από το Μεγάλο Κωνσταντίνο στο νοτιοδυτικό άκρο της πόλης στα 322/323.

Στο μεταξύ, η Θεσσαλονίκη δεν έπαψε να είναι το κέντρο των επιχειρήσεων της Αυτοκρατορίας εναντίον των Γότθων, που συνέχιζαν τις επιδρομές τους όχι μόνο στη βόρεια και δυτική Βαλκανική, αλλά και σε καθαυτό ελληνικές περιοχές της χερσονήσου. Στο γεγονός αυτό οφείλονται και οι πρώτες συστηματικές οικοδομικές εργασίες στα τείχη της πόλης, που πραγματοποιήθηκαν στο διάστημα μεταξύ του τέλους του 4ου και των αρχών του 5ου αιώνα και που σώθηκαν σε μεγάλο βαθμό ως τα νεότερα χρόνια. Μπορούμε να πούμε ότι, αν εξαιρέσουμε τις αλληπάλληλες μεταγενέστερες επισκευές (του 6ου, 7ου, 10ου, 13ου και 14ου αιώνα) και τις συμπληρώσεις της πρώιμης Τουρκοκρατίας (κυρίως με τους τρεις μεγάλους πύργους, τον “Λευκό”, του παλαιότερου Τριγωνίου και της Ακρόπολης), τα τείχη της Θεσσαλονίκης διασώζουν στα περισσότερα τμήματά τους, τη μορφή και την κατασκευή των οχυρωματικών έργων της πρώτης εκείνης περιόδου. Η οχύρωση της Θεσσαλονίκης (“τείχεσιν αρρήκτοις”, κατά τη γνωστή πλήθινη επιγραφή του 4ου αιώνα, που σώθηκε στον τετράγωνο πύργο του ανατολικού τείχους), η δεύτερη σε έκταση και σημασία μετά τα τείχη της Κωνσταντινούπολης, αποδείχτηκε σωτήρια: Στα επόμενα χρόνια και ως τις πρώτες δεκαετίες του 15ου αιώνα η πόλη πολιορκήθηκε επανειλημμένα από το βορρά και την ξηρά και από το νότο και τη θάλασσα --και μερικές φορές εκπορθήθηκε-- από ποικίλους επιδρομείς: τους Γότθους (τέλη 4ου αιώνα), τους Αβάρους, τους Σλάβους (τέλη 6ου-αρχές 7ου αιώνα) και, κυρίως, τους Βουλγάρους (από τα τέλη του 9ου ως τις αρχές του 13ου αιώνα), τους Άραβες (904), τους Καταλανούς (1308), τους Νορμανδούς (1185), τους Φράγκους (1204) και τους Οθωμανούς (1387, 1391-1403, 1430). Κάτω από τις συνθήκες αυτές η Θεσσαλονίκη ανέκτησε και πάλι ως ένα βαθμό τη σημασία της ως στρατιωτικού και διοικητικού κέντρου στην ελληνική χερσόνησο, άλλοτε ως έδρα χωριστού και ομώνυμου “θέματος”, άλλοτε ως “άρχουσα των δυτικών θεμάτων” της Αυτοκρατορίας.

Παρά τις μεταβολές στο διοικητικό ή και το κυριαρχικό καθεστώς, η Θεσσαλονίκη κατόρθωσε και διαφύλαξε μερικά από τα παραδοσιακά κοινοτικά της θέσμια, τα οποία, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται στα ελληνιστικά και τα ρωμαϊκά χρόνια. Αυτό ισχύει –mutatis mutandum-- ακόμα και για τις περιόδους της ξένων κυριαρχιών, όπως π.χ. για την εικοσαετή Λατινοκρατία (1204-1224), την εφήμερη Βενετοκρατία (1423-1430), και, κάτω από διαφορετικές ιστορικές συνθήκες, τη μακραίωνη Τουρκοκρατία (1430-1912). Έτσι, στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη συναντούμε τη λειτουργία των δύο βασικών κοινοτικών σωμάτων, της “γερουσίας”

(“συγκλήτου”, “βουλής”, “δωδεκάδος”), που συγκροτούνταν από τις ομάδες των ολιγάριθμων ευγενών, και της “εκκλησίας του δήμου”, στην οποία συμμετείχαν οι πολίτες. Η λειτουργία βέβαια των σωμάτων αυτών επηρεαζόταν, όπως ήταν επόμενο, από την κοινωνική ανέλιξη της Θεσσαλονίκης. Από τη μια μεριά ορθώνονταν οι “άρχοντες” (οι “μεγάλοι”, οι “δυνατοί”, οι “άριστοι”, οι “επιφανείς”), που ήταν συνήθως γαιοκτήμονες και ταυτόχρονα κύριοι του μεγαλύτερου μέρους της ακίνητης περιουσίας μέσα στην πόλη· από την άλλη ήταν ο “δήμος”, οι “πολλοί”, ο απλός λαός, συνήθως χωρίς δικαιώματα, εργάτες και τεχνίτες στις βιοτεχνίες και στο λιμάνι, ευκαιριακοί, μεροκαματιάρηδες και πρόσφυγες από την ύπαιθρον. Ανάμεσα στις δύο αυτές κοινωνικές ομάδες παρεμβάλλονταν οι λεγόμενοι “μέσοι”, οι “οικήτορες” (η μεσαία τάξη της εποχής), που ασχολούνταν με το εμπόριο και τη βιοτεχνία, αλλά που διέθεταν επίσης κτηματική περιουσία μέσα και έξω από την πόλη.

Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη γνώρισε συχνές και βαθιές οικονομικές κρίσεις, οι οποίες, σε συνδυασμό με τις κοινωνικές ανισότητες, την παρακμή των θεσμών και τις δυναστικές αναμετρήσεις, προκαλούσαν σκληρές ενδοκοινοτικές αντιπαραθέσεις και σοβαρές θρησκευτικο-πολιτικές αναστατώσεις, προπάντων μετά τον 10ο αιώνα. Οι κρίσεις αυτές κορυφώθηκαν στα 1341-1350, πρώτα στο «ησυχαστικό ζήτημα» και στη συνέχεια στο «κίνημα των Ζηλωτών». Οι ησυχαστικές έριδες, που ξεκίνησαν από θεολογικές συζητήσεις που είχαν ως επίκεντρο το Άγιον Όρος και κυρίως τη Θεσσαλονίκη, αποτελούσαν ταυτόχρονα και την έκφραση του ανταγωνισμού δύο διαφορετικών πολιτιστικών τάσεων, που, όπως είπαμε και στην αρχή, χαρακτηρίζουν γενικά την ιδεολογική ιστορία της Θεσσαλονίκης: Από το ένα μέρος, είχαμε τον κόσμο της παράδοσης και των κατεστημένων αξιών της “Ανατολής”· κυριότερος εκπρόσωπος ο Αγιορείτης μοναχός και μέγας θεολόγος της εποχής --και αργότερα (1347) μητροπολίτης Θεσσαλονίκης-- Γρηγόριος Παλαμάς. Από τα άλλο, βρίσκονταν οι αναδύμενες νέες κοινωνικές δυνάμεις της μεσαίας κυρίως τάξης, που, στο όνομα ενός δυτικοτραφούς ορθολογισμού, αμφισβητούσαν τη στατικότητα της κοινωνικής ιεραρχίας και διεκδικούσαν το ρόλο τους στη διαχείριση της τοπικής εξουσίας· τις τάσεις αυτές τις εξέφραζε ο κύκλος του Βαρλαάμ, ενός μορφωμένου θεολόγου που είχε έρθει (το 1327) από την Καλαβρία.

Σχεδόν ταυτόχρονα με την ησυχαστική διαμάχη --που έληξε με την επικράτηση των εκπροσώπων της παράδοσης και του Παλαμά-- συντάραξαν τη Θεσσαλονίκη και άλλα, δραματικότερα και περισσότερο σαφή, ως προς τον κοινωνικό τους χαρακτήρα, γεγονότα: Σε μια περίοδο οικονομικής κρίσης, που είχε οδηγήσει σε απόγνωση όχι μόνο τις κατώτερες λαϊκές τάξεις, αλλά, εξαιτίας της βαριάς φορολογίας, και τους

εμπόρους και βιοτέχνες, έφτασαν στη Θεσσαλονίκη οι απόηχοι του εμφυλίου, δυναστικού πολέμου ανάμεσα στον Ιωάννη Καντακουζηνό και τους Παλαιολόγους. Όλα αυτά οδήγησαν το καλοκαίρι του 1342 στη βίαιη αναμέτρηση, μέσα στην πόλη, ανάμεσα στους “άρχοντες” και τους “δυνατούς”, από το ένα μέρος, και στους εκπροσώπους των εμπορικών και βιοτεχνικών συντεχνιών, τους «Ζηλωτές» και, για ένα διάστημα και τον απλό λαό, το “δήμο”, από το άλλο. Δυστυχώς οι πληροφορίες για το μεγάλο αυτό λαϊκό κίνημα --ένα από τα σημαντικότερα σε ολόκληρη τη μεσαιωνική Ευρώπη, όπου είχαμε επίσης ανάλογες εξεγέρσεις-- είναι μονομερείς: προέρχονται ουσιαστικά από τους αντιπάλους των Ζηλωτών. Φαίνεται πάντως ότι επιχειρήθηκε εκμέρους των Ζηλωτών η εκρίζωση μερικών απαρχαιωμένων κοινωνικών θεσμών, η αναδιοργάνωση της τοπικής αυτοδιοίκησης (με στόχο μεγαλύτερη λαϊκή συμμετοχή), η ανακατανομή του πλούτου κλπ. Τελικά, στα 1349 η πρώιμη εκείνη “λαϊκή δημοκρατία” (όπως την ονόμασαν, υπερβάλλοντας, μερικοί νεότεροι ιστορικοί) κατέρρευσε από την απειρία, τις υπερβολές των επαναστατών, τις παρασπονδίες της “μεσαίας τάξης” έναντι του “δήμου” και την αντίδραση της ίδιας της αυτοκρατορικής κυβέρνησης της Κωνσταντινούπολης.

Αλλά την αίγλη της η Θεσσαλονίκη την όφειλε κυρίως στις ειρηνικές και παραγωγικές της επιδόσεις. Παρά τις κρίσεις, η ευρωστία και ο δυναμισμός χαρακτήριζαν τις περισσότερες φορές την οικονομική της ζωή. Η πόλη διακρινόταν, ήδη από τον 4ο αιώνα, για την παράδοσή της στη βυρσοδεψία, την υφαντουργία, τη βαφή του μαλλιού, αλλά και στην τορνεντική και τη χαλκουργία. Οι βιοτεχνικοί αυτοί κλάδοι διατηρήθηκαν ακμαίοι τόσο κατά τη βυζαντινή περίοδο όσο και κατά την Τουρκοκρατία (προπάντων μετά την εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη των «σεφαρδικτών» Ιουδαίων κατά τα τέλη του 15ου και τις αρχές του 16ου αιώνα). Το περισσότερο σταθερό στο χρόνο δείγμα της ακτινοβολίας της πόλης ως οικονομικού κέντρου το πρόσφερε η μεγάλη ετήσια εμποροπανήγυρη, η οποία, μετά την ανακήρυξη του μεγαλομάρτυρα Δημητρίου σε πολιούχο της πόλης, ονομάστηκε “Δημήτρια”. Η εμποροπανήγυρη εκείνη --που ήταν γνωστή τουλάχιστον από τα ρωμαϊκά χρόνια-- πραγματοποιούνταν και κατά τη βυζαντινή περίοδο, όπως και κατά τους επόμενους αιώνες, ως τις μέρες μας, στα τέλη Οκτωβρίου (για να συμπίπτει με τη γιορτή του πολιούχου). Τα “Δημήτρια” συγκέντρωναν στη Θεσσαλονίκη πλήθος εμπόρων και μεταπρατών όχι μόνο από τη Μακεδονία και τη βυζαντινή επικράτεια, αλλά και από άλλες περιοχές της νοτιοανατολικής και της ανατολικής Ευρώπης, από την ιταλική και την ιβηρική χερσόνησο ή ακόμα και από χώρες “πέραν των Άλπεων” και “της χώρας των Κελτών”. Οι τακτικές αυτές συναντήσεις ευνοούσαν και την πολιτιστική

προσέγγιση του βυζαντινού κόσμου με άλλους λαούς, κυρίως τους Σλάβους. Δεν είναι συνεπώς τυχαίο το γεγονός ότι η Αυτοκρατορία χρησιμοποίησε τη Θεσσαλονίκη ως ορμητήριο στις προσπάθειές της να προσεγγίσει τους σλαβικούς λαούς.

Δεσπόζουσες μορφές στις προσπάθειες αυτές κατά τον 9ο αιώνα ήταν οι Έλληνες ιεραπόστολοι Κωνσταντίνος-Κύριλλος και Μεθόδιος. Οι “φωτιστές των Σλάβων”, όπως ονομάστηκαν, εργάστηκαν αρχικά στον Εύξεινο Πόντο και στη συνέχεια (το 863) στη Μεγάλη Μοραβία, αλλά και σε περιοχές της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Ταυτόχρονα με την ιεραποστολική και διπλωματική τους δραστηριότητα, οι δύο λόγιοι Θεσσαλονικείς φρόντισαν για τη δημιουργία φιλολογικής και γενικότερα πολιτιστικής υποδομής στο σλαβικό κόσμο, δημιουργώντας το πρώτο συστηματικό σλαβικό αλφάβητο και μεταφράζοντας στην παλαιοσλαβική τη Βίβλο, βασικά λειτουργικά βιβλία, αλλά και σημαντικά εκκλησιαστικά, νομοκανονικά και νομικά κείμενα.

Παρά τις συχνές επιδρομές των εξωτερικών εχθρών και τις εσωτερικές της δοκιμασίες (ακόμα και κατά τον 14ο αιώνα), η Θεσσαλονίκη δεν έπαψε να αποτελεί ένα από τα λαμπρότερα πνευματικά και καλλιτεχνικής κέντρα ολόκληρης της ανατολικής Μεσογείου, “την πρώτη μετά την πρώτην και τοις αγαθοίς βασιλεύσουσα”. Το γεγονός αυτό αποκτά μεγαλύτερη σημασία, αν λάβουμε υπόψη ότι μετά την κατάληψη των μεγάλων πολιτιστικών κέντρων της Εγγύς Ανατολής από τους Άραβες, η Κωνσταντινούπολη έτεινε, σε συνάρτηση και με το συγκεντρωτισμό του κράτους, να μονοπωλήσει τις πρωτοβουλίες της πνευματικής, καλλιτεχνικής και γενικότερα της πολιτιστικής δραστηριότητας της Αυτοκρατορίας. Από τον 4ο λοιπόν αιώνα και στο εξής, σε μια εποχή που τα επαρχιακά κέντρα μαράζωναν και η πνευματική παράδοση της Αθήνας αποτελούσε πια απλή ανάμνηση, η Θεσσαλονίκη κατάφερνε να παρουσιάζει αξιοσημείωτη και, το σημαντικότερο, αδιάλειπτη πολιτιστική παραγωγή.

Έχουμε λοιπόν στην πόλη αυτή --“μητέρα ρητόρων” και “Έλικόνα των μουσών”, κατά τους χαρακτηρισμούς των Βυζαντινών λογίων του 14ου αιώνα-- ανώνυμους και επώνυμους συγγραφείς εκκλησιαστικών, αγιολογικών και φιλολογικών έργων (όπως είναι, στην πρώτη περίπτωση, οι εκπρόσωποι της μακραίωνης αγιολογικής παράδοσης και του κύκλου της λογοτεχνικής παραγωγής που συνδέεται με το μαρτύριο, τα θαύματα και τη λατρεία του Αγίου Δημητρίου, και στη δεύτερη, τα ενδεικτικά ονόματα των μεγάλων φιλολόγων Ευσταθίου, κατά τον 12ο αιώνα, και Θωμά Μαγίστρου και Δημητρίου Τρικλινίου, κατά τον 14ο): συντάκτες σημαντικών πραγματειών εκκλησιαστικού και κανονικού δικαίου (τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Μιχαήλ Χούμνο κατά τον 12ο αιώνα, τον “δικαιοφύλακα” Γεώργιο Φοβινό, τον Ματθαίο Βλάσταρη και, κυρίως, τον μεγάλο νομομαθή και “καθολικόν κριτήν” Κωνσταντίνο

Αρμενόπουλο κατά τον 14ο)· διακεκριμένους εκπροσώπους της βυζαντινής φιλοσοφικής και θεολογικής σκέψης (τον Γρηγόριο Ακίνδυνο, τον Δημήτριο και Πρόχορο Κυδώνη, τους αδελφούς Νείλο και Νικόλαο Καβάσιλια και τον Γρηγόριο Παλαμά, όλους κατά τον 14ο αιώνα)· συγγραφείς ρητορικών και ποιητικών κειμένων (όπως π.χ. τους μητροπολίτες Ισίδωρο Γλαβά, Γαβριήλ και Συμεών) και ιστοριογράφους και “λαϊκούς” χρονικογράφους (τον Ιωάννη Καμινιάτη κατά τον 10ο και τον Ιωάννη Αναγνώστη κατά τον 15ο αιώνα).

Αλλά τα γοητευτικότερα τεκμήρια της πολιτιστικής ιστορίας της βυζαντινής Θεσσαλονίκης τα προσφέρουν τα καλλιτεχνικά της μνημεία. Χάρη στις παλαιοχριστιανικές και βυζαντινές της εκκλησίες, τα εναπομείναντα ψηφιδωτά και τις σωζόμενες τοιχογραφίες τους, η πόλη έχει να επιδείξει ακόμα και σήμερα δείγματα όλων σχεδόν των φάσεων της μεσαιωνικής ελληνικής ζωγραφικής και αρχιτεκτονικής, από τα πρωτοχριστιανικά χρόνια ως τον 15ο αιώνα. Δεν ήταν ίσως υπερβολικό αυτό που γράφτηκε σχετικά με τα δείγματα αυτά: ότι δηλαδή, έστω και αν είχαν καταστραφεί όλα τα βυζαντινά μνημεία του κόσμου, η Θεσσαλονίκη θα αρκούσε για να μελετήσει κανείς την ιστορική εξέλιξη της βυζαντινής τέχνης από τα πρωιμότερα χρόνια ως τις παραμονές της οθωμανικής κατάκτησης. Είναι προφανές ότι οι καλλιτεχνικές επιδόσεις της μεσαιωνικής Θεσσαλονίκης --εκείνες τουλάχιστον που προέρχονται από χέρια επαγγελματιών-- αρμόζουν σε μια κοινωνία που διέθετε και πλούτο και τις κοινωνικές προϋποθέσεις και το πολιτιστικό επίπεδο για να επιζητήσει έργα μεγάλης πνοής. Συνεπώς, τα βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλονίκης υπογραμμίζουν για άλλη μια φορά τον “μητροπολιτικό” χαρακτήρα της καλλιτεχνικής της προσφοράς τόσο στον μακεδονικό και τον βαλκανικό περίγυρο, όσο και σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία.

Εξάλλου, η ιστορία της τέχνης της βυζαντινής Θεσσαλονίκης παρουσιάζει και μιαν ακόμη ιδιομορφία, που θα μπορούσε ίσως να χαρακτηριστεί και ως ιστορικό παράδοξο: ότι δηλ. ο 13ος, ο 14ος και οι αρχές το 15ου αιώνα --χρόνια δίσεκτα για την πόλη εξαιτίας των μεγάλων περιπετειών (των αλλεπάλληλων ξένων επιδρομών και των θρησκευτικών και κοινωνικών αναστατώσεων)-- αποτελούν και τον “χρυσό αιώνα” της, τόσο στον καλλιτεχνικό τομέα (ιδιαίτερα στη ζωγραφική), όσο, όπως είδαμε, και στο φιλολογικό. Μέσα στην ίδια τη Θεσσαλονίκη χτίστηκαν π.χ. κατά τον ταραγμένο 14ο αιώνα των ησυχαστικών ερίδων και του ζηλωτικού κινήματος σπουδαίες εκκλησίες, με πρωτότυπη αρχιτεκτονική και εξαιρετικές τοιχογραφίες (όσες και όπως σώθηκαν από τις καταστροφές της Τουρκοκρατίας). Αλλά και έξω από την πόλη, στο Άγιον Όρος και στην υπόλοιπη Μακεδονία, ακόμα και στη Σερβία, σπουδαίοι

Θεσσαλονικείς καλλιτέχνες άφησαν έξοχα δημιουργήματα (όπως είναι π.χ. οι τοιχογραφίες των αδελφών Μιχαήλ και Ευτυχίου Αστραπά στον Άγιο Κλήμεντα της Αχρίδας και, κυρίως, οι τοιχογραφίες του Μανουήλ Πανσέληνου στο Πρωτάτο).

Πέρα όμως από τα καλλιτεχνικά δημιουργήματα των επωνύμων τεχνιτών και τα μεγάλα και λαμπρά της μνημεία, η βυζαντινή Θεσσαλονίκη έχει να επιδείξει και έργα λαϊκότροπα και επαρχιακά (όπως π.χ. τις τοιχογραφίες των παλαιοχριστιανικών τάφων που βρέθηκαν στο ανατολικό και δυτικό τμήμα της). Στην πόλη λειτουργούσαν ποικίλα εργαστήρια ψηφίδων, ζωγραφικής, γλυπτικής και μεταλλοτεχνίας· εργάζονταν επίσης εδώ ανώνυμοι αρχιτέκτονες, τεχνίτες ψηφιδογράφοι, ζωγράφοι και αγιογράφοι. Επρόκειτο συνεπώς για μια καλλιτεχνική παράδοση, που είχε βαθιές ρίζες στις προγενέστερες περιόδους και που συνεχίστηκε και στα μεταβυζαντινά χρόνια. Δεν είναι ίσως τυχαίο το γεγονός ότι η Θεσσαλονίκη ήταν σε ολόκληρη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας --αλλά, ως ένα βαθμό, και για αρκετές δεκαετίες μετά την απελευθέρωσή της-- ένα από τα σημαντικότερα και τα πιο αξιόλογα αγιογραφικά και μεταλλοτεχνικά εργαστήρια της Ελλάδας.

Η πρώτη Τουρκοκρατία

Η ανθοφορία εκείνη δεν ήταν δυνατό να αντέξει στις δραματικές γεωπολιτικές και κοινωνικές αναστατώσεις που προκάλεσε σε ολόκληρη την ανατολική Μεσόγειο η οθωμανική επέκταση. Ήδη από τα τέλη του 14ου αιώνα ολόκληρη σχεδόν η μακεδονική ενδοχώρα, αλλά και το μεγαλύτερο τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου (με το οποίο η Θεσσαλονίκη συνδεόταν λειτουργικά), είχε περάσει στη νέα, αλλόθρησκη και αλλογενή κυριαρχία. Για αρκετές λοιπόν δεκαετίες η πόλη --αποκομμένη χριστιανική νησίδα μέσα σε πέλαγος τουρκικών κτήσεων-- ζούσε διαρκώς, ακόμη και κατά τη διάρκεια της εφήμερης βενετικής κατοχής (1423-1430), κάτω από τη δαμόκλεια σπάθη της οθωμανικής κατάκτησης. Οι Θεσσαλονικείς εξάλλου είχαν ήδη δοκιμάσει (με την πρώτη κατάληψη της πόλης στα 1387) τον χαρακτήρα των μελλοντικών τους δυναστών. Η οριστική λοιπόν άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους στις 29 Μαρτίου 1430 άνοιγε μια νέα περίοδο της ιστορίας της, που δεν προσιώνιζε εύκολες μέρες για τη λεηλατημένη πόλη και τον αποδεκατισμένο χριστιανικό της πληθυσμό.

Και όμως: η Θεσσαλονίκη άντεξε στη δοκιμασία της εξαιρετικά μακροχρόνιας Τουρκοκρατίας· επιπλέον κατάφερε να αξιοποιήσει --όπως και στη διάρκεια της εξίσου μακραίωνης Ρωμαιοκρατίας-- τα αναλλοίωτα από τον χρόνο και τις ανθρώπινες επεμβάσεις γεωγραφικά και ιστορικά της πλεονεκτήματα, και να εμφανίσει και πάλι μερικά από τα διαχρονικά χαρακτηριστικά, για τα οποία έγινε λόγος στην αρχή. Το

γεγονός αυτό οφείλεται σε πολλούς παράγοντες. Καταρχήν με την οθωμανική κατάκτηση έχουμε τη διαμόρφωση νέων ιστορικών δεδομένων: Ο ευρύτερος γεωπολιτικός χώρος, μέσα στον οποίο η πόλη αναλάμβανε τον δικό της οικονομικό και πολιτιστικό ρόλο, όχι μόνο διευρύνθηκε, αλλά, το σπουδαιότερο, ανέκτησε και πάλι την διοικητική του ενότητα, την οποία είχε στερηθεί επί δυο τουλάχιστον αιώνες (από την εποχή του διαμελισμού της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους στα 1204). Επιπλέον, μισόν αιώνα σχεδόν μετά την κατάκτησή της η Θεσσαλονίκη εμφάνισε τα πρώτα σημάδια της δημογραφικής της ανάρρωσης: Ο πληθυσμός της, που είχε φυλλορροήσει κατά την περίοδο της τελευταίας της πολιορκίας από τους Τούρκους, άρχισε σταδιακά να ανακτά ένα μέρος των παλαιών μεγεθών. Η αλλαγή έγινε καταρχήν με την εγκατάσταση στην πόλη πολλών χριστιανικών οικογενειών από τα γύρω χωριά, την κεντρική και τη δυτική Μακεδονία, τη Θεσσαλία και την Ήπειρο. Έτσι διαφυλάχτηκε ένα μέρος τουλάχιστον του βυζαντινού υποστρώματος και τονώθηκε το βασικό ανθρώπινο στοιχείο --ο ελληνικός πυρήνας-- της ιστορικής συνέχειας της πόλης. Το γεγονός αυτό συντέλεσε ώστε, ακόμη και κατά την πρώτη δύσκολη φάση της αλλόθρησκης κυριαρχίας, να κρατήσουν οι χριστιανοί για αρκετά χρόνια αρκετούς μεγάλους ναούς --μεταξύ των οποίων τον Άγιο Δημήτριο (που παρέμεινε ως κέντρο ιδιαίτερης λατρείας των Θεσσαλονικέων ως το 1492), την Αγία Σοφία (ως το 1523-24) και τον Άγιο Γεώργιο (ως το 1590) και, για ακόμη μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα, τις μονές των Βλατάδων και της Αγίας Θεοδώρας. Κατά την ίδια εξάλλου “σκοτεινή” περίοδο ένα τμήμα του ελληνορθόδοξου στοιχείου της Θεσσαλονίκης κατάφερε να κρατήσει ανοιχτές τις εμπορικές και πολιτιστικές σχέσεις του με τη χριστιανική Δύση. Το υπογραμμίζει η ξεχωριστή περίπτωση της παλαιάς βυζαντινής οικογένειας Σπαντούνη, της γνωστής από τον μνημειώδη τάφο του Λουκά Σπανδούνη, που στήθηκε μέσα στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου μισόν αιώνα μετά την άλωση της πόλης, στα 1481.

Μεταξύ του τέλους του 15ου και των πρώτων δεκαετιών του 16ου αιώνα οι πληθυσμικοί δείκτες ανέβηκαν απότομα. Η άνοδος αυτή συνοδεύτηκε από ριζικές αλλαγές στον δημογραφικό και εθνοτικο-θρησκευτικό χάρτη της πόλης. Πρόκειται για την καταφυγή στη Θεσσαλονίκη --όπως άλλωστε και σε άλλα μεγάλα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας-- 15.000 περίπου χιλιάδων Εβραίων φυγάδων, από τους οποίους η μεγαλύτερη ομάδα (των ισπανόφωνων «Σεφαρδίμ») προερχόταν από την ιβηρική και τη νότια ιταλική χερσόνησο. Μερικές λοιπόν δεκαετίες μετά από την οθωμανική κατάκτηση, η Θεσσαλονίκη άρχισε να ανακτά --και με το πέρασμα των αιώνων να ξεπερνά-- τις παλιές της δημογραφικές διαστάσεις, καθώς επίσης και τον

κοσμοπολιτικό της χαρακτήρα. Βέβαια τα διαθέσιμα αριθμητικά δεδομένα δεν είναι συγκεκριμένα και ασφαλή· γι' αυτό παρουσιάζουν μεταξύ τους μεγάλες αποκλίσεις. Παρά τις επιφυλάξεις, ωστόσο, που προκαλούν οι αποκλίσεις αυτές, μπορούμε να διακρίνουμε την άνοδο των πληθυσμικών μεγεθών, προπάντων για την πρώιμη και την τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας. Έτσι, από τις 2.000 κατοίκους της Θεσσαλονίκης, που υπολογίζεται ότι παρέμειναν στην πόλη κατά την εποχή της άλωσής της, το 1430, ο πληθυσμός της ανέβηκε στις 10.400 στα 1478, για να περάσει στις 29.000 περίπου στις αρχές του 16ου αιώνα, στις 40-50.000 στη δεκαετία 1723-1733, στις 65-70.000 στα τέλη του 18ου και στις 50-60.000 στις αρχές του 19ου αιώνα, στις 80-90.000 περίπου στα 1870-1880, στις 120-130.000 στα τέλη του 19ου και στις 150.000 στις αρχές του 20ού αιώνα. Πρόκειται αδιαμφισβήτητα για μιαν εξέλιξη που μετέτρεψε και πάλι τη Θεσσαλονίκη σε πραγματική μεγαλούπολη (με τα μέτρα βέβαια της εποχής).

Η δημογραφική, ωστόσο, εξέλιξη της Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας δεν ήταν πάντοτε ανοδική. Ποικίλα αίτια (πυρκαγιές, σεισμοί, επιδημίες, πολεμικές περιπέτειες, οικονομικές κρίσεις κλπ.) προκαλούσαν αισθητές -- και κάποτε δραματικές-- αυξομειώσεις, που επηρέαζαν άλλοτε το σύνολο των κατοίκων και άλλοτε τις επιμέρους εθνοτικο-θρησκευτικές κοινότητες. Σοβαρές συνέπειες π.χ. για την ιουδαϊκή κοινότητα είχαν κατά τον 17ο αιώνα το σχίσμα που προκάλεσε η δράση του Σαμπεθάι Σεβί, η κρίση του βενετικού εμπορίου στην ανατολική Μεσόγειο (που στηριζόταν ως τότε κυρίως στο εβραϊκό στοιχείο της Θεσσαλονίκης), αλλά και η μετατόπιση του ευρωπαϊκού οικονομικού ενδιαφέροντος προς την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη. Οι πυρκαγιές και οι επιδημίες, εξάλλου, έπλητταν περισσότερο το μουσουλμανικό και τα φτωχότερα στρώματα του ισραηλιτικού πληθυσμού. Το χριστιανικό στοιχείο υπέφερε επίσης από τις επιδημίες, αλλά και από την έξαρση της οθωμανικής κακοδιοίκησης, προπάντων κατά τις περιόδους των αντιτουρκικών εξεγέρσεων στις ελληνικές χώρες. Τα κύματα π.χ. φυγής προς τη νότια Ελλάδα, που προκάλεσαν οι σφαγές, οι απαγχονισμοί και οι μαζικές διώξεις των Ελλήνων της Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821, σε συνδυασμό με την επακολουθήσασα ανεξαρτησία του ελλαδικού κράτους, μείωσαν αισθητά τον ελληνικό πληθυσμό της πόλης, ο οποίος θα χρειαστεί αρκετές δεκαετίες για να επανέλθει στα προεπαναστατικά του επίπεδα.

Παρά τις δημογραφικές αναταράξεις η Θεσσαλονίκη δεν έχασε τελικά τον αστικό της χαρακτήρα. Σε μια εποχή που άλλοτε ανθηρές βυζαντινές πόλεις μετατρέπονταν, μετά το πέρασμά τους στην τουρκική κυριαρχία, σε λυμφατικές κωμοπόλεις, η

Θεσσαλονίκη εξελισσόταν στο μεγαλύτερο αστικό κέντρο του ευρωπαϊκού τμήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Καταλύτης στις οικονομικές λειτουργίες, που οδήγησαν στην εξέλιξη αυτή, ήταν ο παραγωγικός ενοφθαλμισμός του εβραϊκού στοιχείου στο ανθρώπινο δυναμικό της πόλης. Οι νεήλυδες, που ήταν φορείς μακροχρόνιας παράδοσης στον εμπορικό τομέα, αλλά και σε αρκετούς κλάδους της βιοτεχνίας (υφαντουργία, χρυσοχοΐα, σαπυνοποιΐα), εξασφάλισαν εκμέρους των οθωμανικών αρχών μερικούς προνομιακούς όρους για την οικονομική τους δραστηριότητα στις νέες τους πατρίδες. Σύντομα ο κύκλος διευρύνθηκε, συμπεριλαμβάνοντας και τους χριστιανούς και μουσουλμάνους. Το ελληνορθόδοξο στοιχείο, που διέσωζε αρκετές από τις παραδοσιακές βιοτεχνίες της βυζαντινής περιόδου (στη βυρσοδεψία, την ύφανση λινών και βαμβακερών και τη βαφή νημάτων, στην κατεργασία του χαλκού και την οινοποιΐα), συνέδεε την πόλη με τα προϊόντα της μακεδονικής ενδοχώρας, διακινώντας μερικά από τα βασικά εμπορεύσιμα και εξαγωγίμα προϊόντα (δημητριακά, μαλλί, βαμβάκι, δέρματα και καπνό). Οι μουσουλμάνοι απασχολούνταν κυρίως με την εκμετάλλευση της γης και την εμπορευματοποίηση της γεωργικής παραγωγής.

Ο δρόμος για την οικονομική και εμπορική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης δεν ήταν ούτε σύντομος ούτε ευθύγραμμος. Παρά την άφιξη των Εβραίων και τη μονοπωλιακή σχεδόν απασχόλησή τους με την κατασκευή και την εμπορία των μάλλινων υφασμάτων, η οικονομική καχεξία εξακολούθησε να χαρακτηρίζει σταθερά την πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πάντως, από την τρίτη δεκαετία του 16ου αιώνα και εξής άρχισαν να φαίνονται τα πρώτα σημάδια μιας ευοίωνης αναθέρμανσης της βιοτεχνίας και του εσωτερικού εμπορίου. Αλλά και πάλι θα σημειωθεί --από το συνδυασμό ποικίλων παραγόντων-- νέα κάμψη κατά το 17ο αιώνα, που, όπως αναφέρθηκε ήδη, επηρέασε αρνητικά το ισραηλιτικό κυρίως στοιχείο. Τελικά, η πόλη, αφού πρώτα συνδέθηκε με τη διεθνή αγορά, θα παρουσιάσει την πρώτη ουσιαστική της οικονομική ανάκαμψη μετά το πέρασμα στον 18ο αιώνα: Ο συνδυασμός της αύξησης της παραγωγής μακεδονικού βαμβακιού, της επέκτασης του δυτικοευρωπαϊκού εμπορίου στην ανατολική Μεσόγειο, αλλά και της αποκατάστασης των εμπορικών σχέσεων μεταξύ της Αψβουργικής και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (με τις συνθήκες ειρήνης του Πασάροβιτς, στα 1718, και του Βελιγραδίου, στα 1739), θα ευνοήσει τις οικονομικές επαφές της Θεσσαλονίκης με τις βαλκανικές αγορές των αψβουργικών κτήσεων και μέσω αυτών με τη Μεσευρώπη. Η διασύνδεση θα γίνει στενότερη με την αναβάθμιση, στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, των χερσαίων δρόμων της νοτιοανατολικής Ευρώπης, που προκάλεσαν οι ηπειρωτικοί αποκλεισμοί κατά τη

διάρκεια της γαλλικής επανάστασης και των ναπολεόντειων πολέμων. Όλα αυτά θα συντελέσουν στην ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου των βόρειων ελληνικών επαρχιών και στην ανάδειξη της Θεσσαλονίκης, για άλλη μια φορά στην ιστορία της, σε εμπορική “πρωτεύουσα” και “μητροπολιτικό” κέντρο ενός ευρύτατου χώρου που απλωνόταν από τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία και την Ήπειρο ως τη βόρεια Βαλκανική.

Η εξέλιξη αυτή ευνόησε τη φορά αυτή την οικονομική και κοινωνική άνοδο του ελληνορθόδοξου κυρίως στοιχείου της Θεσσαλονίκης. Οι εκτιμήσεις βέβαια ορισμένων πηγών, που κάνουν λόγο για την υπαγωγή του συνολικού εμπορίου της Θεσσαλονίκης κατά τα 2/3 στους Έλληνες εμπόρους, θα πρέπει μάλλον να θεωρηθούν υπερβολικές. Ωστόσο, το ελληνικό προβάδισμα στο εσωτερικό και το εξωτερικό εμπόριο έναντι των δύο άλλων μεγάλων συνοίκων κοινοτήτων, στο διάστημα τουλάχιστον από τα μέσα του 18ου αιώνα ως την ελληνική Επανάσταση του 1821, θα πρέπει μάλλον να θεωρείται δεδομένο. Στην ακμή αυτή θα πρέπει να ενταχθεί και η ασυνήθιστη, με τις συνθήκες της εποχής, οικοδόμηση και πλούσια διακόσμηση μερικών σημαντικών χριστιανικών εκκλησιών στις ελληνικές συνοικίες, όπως π.χ. της Νέας Παναγίας και του Αγίου Αντωνίου, κατά τον 18ο αιώνα, και της Παναγίας Λαγουδιανής, του Αγίου Γεωργίου (δίπλα στη Ροτόντα), του Αγίου Αθανασίου, της Παναγούδας και της Υπαπαντής, κατά τις αρχές και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου.

Παρά την οικονομική άνοδο και τον κοσμοπολιτικό της χαρακτήρα κατά τον 18ο αιώνα, η πνευματική κίνηση της Θεσσαλονίκης κατά την περίοδο εκείνη εμφανίζεται μάλλον υποτονική. Η εκτίμηση αυτή αφορά τις δυο τουλάχιστον από τις τρεις μεγάλες θρησκευτικές ομάδες: την ισραηλιτική και την ελληνορθόδοξη. Οι πληροφορίες μας καταρχήν για τη λογιосύνη των μουσουλμάνων της Θεσσαλονίκης κατά την πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας, μολονότι δεν είναι απογοητευτικές, δεν είναι συγκρίσιμες: οι περισσότερες αφορούν κυρίως τη λειτουργία “μεντρεσέδων”, τριών κατά τον 16ο, δύο κατά τον 17ο και έξι κατά τα μέσα του 18ου αιώνα. Ο γενικός, εξάλλου, χαρακτήρας των αναφορών σε διαπρεπείς λογίους και ποιητές της Θεσσαλονίκης του 17ου αιώνα (όπως π.χ. του Senazi Celebi) δεν μας επιτρέπει να σχηματίσουμε σαφή εικόνα της πνευματικής κίνησης του μουσουλμανικού πληθυσμού της πόλης για την περίοδο αυτή. Ακόμα και η ενδιαφέρουσα μαρτυρία για τη λειτουργία στη Θεσσαλονίκη τουρκικού τυπογραφείου στα 1727 --σε μian αρκετά πρόωμη δηλαδή χρονολογία για ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία-- χρειάζεται πρόσθετη τεκμηρίωση. Αντίθετα, το πλήθος των συγκεκριμένων δεδομένων, που διαθέτουμε για την τουρκική εκπαιδευτική και εκδοτική δραστηριότητα στα τέλη του 19ου και ιδίως στις αρχές του 20ού αιώνα, μας επιτρέπουν να εκτιμήσουμε τη σημαντική συμβολή της

μουσουλμανικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης στις προσπάθειες που έγιναν κατά την περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων (Tanzimat) για τη ριζική ανανέωση του εκπαιδευτικού συστήματος της Αυτοκρατορίας.

Ιδιαίτερα αισθητή ήταν η πνευματική καθίζηση που παρατηρήθηκε κατά τον 18ο αιώνα στο ισραηλιτικό στοιχείο της πόλης, σε σύγκριση μάλιστα με το λαμπρό του παρελθόν. Πραγματικά, μεταξύ των αρχών του 16ου και των μέσων του 17ου αιώνα, η Θεσσαλονίκη είχε αναδειχθεί σε παγκόσμιο κέντρο της ισραηλιτικής παιδείας, με εξαιρετικά δείγματα στην εκπαίδευση (θρησκευτική και κοσμική), τη φιλολογία και τη λογοτεχνία, την αντιγραφή χειρογράφων και την τυπογραφία (την πρώτη της Ανατολής), στις νομικές και ταλμουδικές σπουδές, αλλά και στις θετικές επιστήμες (μαθηματικά, αστρονομία και κυρίως ιατρική και φαρμακευτική). Η αναγέννηση εκείνη έκλεισε τον κύκλο της γύρω στα μέσα του 17ου αιώνα, και θα χρειαστεί να περάσουμε στις πρώτες δεκαετίες του 19ου, για να ξαναβρούμε και πάλι, μαζί με την οικονομική ανάκαμψη, τη νέα λαμπρή περίοδο της παιδείας και γενικότερα της πνευματικής ιστορίας των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης.

Η οικονομική πρωτοκαθεδρία των Ελλήνων κατά τον 18ο αιώνα δεν στάθηκε ικανή να τους βοηθήσει να ξεπεράσουν την πνευματική και εκπαιδευτική καχεξία που χαρακτήριζε την κοινότητά τους σε ολόκληρη τη διάρκεια της πρώιμης Τουρκοκρατίας. Η οπισθοδρόμηση από τη λαμπρή παράδοση του 14ου αιώνα άρχισε με την άλωση της πόλης, τη δημογραφική και κοινωνική υποβάθμιση του χριστιανικού της πληθυσμού και τους εκατρισμούς των πνευματικών της τέκνων προς τη Δύση. Δείγματα βέβαια πνευματικής κίνησης υπάρχουν --και συνδέονται με τη σποραδική παρουσία στην πόλη λογίων και εκπαιδευτικών--, αλλά δεν αλλάζουν την εικόνα της στασιμότητας. Μόνο κατά τον 18ο αιώνα αρχίζει να παρατηρείται αξιομνημόνευτη κινητικότητα. Ωστόσο, και πάλι το ελληνορθόδοξο στοιχείο της Θεσσαλονίκης δεν μπόρεσε, παρά την οικονομική του άνοδο, να συμπορευτεί επάξια με τις άλλες εστίες του ελληνικού Διαφωτισμού ούτε καν να συμμετάσχει παραγωγικά σε όσα επιχειρούνταν στη γειτονική Αθωνιάδα Σχολή. Τα αίτια αυτής της απραξίας θα πρέπει να αναζητηθούν είτε στον κοινωνικό και επαγγελματικό χαρακτήρα των μελών της ελληνορθόδοξης κοινότητας είτε στην ιδιόμορφη τότε εσωτερική ιστορία της χριστιανικής παιδείας στη Θεσσαλονίκη. Έτσι, θα χρειαστεί να περάσουμε στα μέσα του 19ου αιώνα, για να συμμετάσχουν και οι Έλληνες Θεσσαλονικείς σε ένα όψιμο “λυκαυγές” πνευματικής κίνησης, σαν εκείνο που είχε αρχίσει σε μερικά ανθηρά κέντρα του υπόδουλου Ελληνισμού ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα.

Αλλά και η οικονομική άνοιξη στη Θεσσαλονίκη του 18ου αιώνα δεν θα κρατήσει για πολύ: Στις πρώτες κιάλας δεκαετίες του επόμενου αιώνα ήταν αισθητή η νέα παλινδρόμηση· την υπογραμμίζουν η δραματική πτώση της κίνησης στο λιμάνι και οι απογοητευτικές μαρτυρίες για τις εμπορικές και οικονομικές δραστηριότητες της πόλης. Η χρόνια οθωμανική κακοδιοίκηση, η βαρεία φορολογία, η πτώση της μακεδονικής γεωργικής παραγωγής, η μετατόπιση του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος σε άλλες αγορές, σε συνδυασμό με τους διωγμούς των Ελλήνων στα 1821-1822 και τις αλληπάλληλες κρίσεις του Ανατολικού Ζητήματος, ανέστειλαν την οικονομική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης για μισόν αιώνα περίπου.

Η περίοδος των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων

Από τα μέσα του 19ου αιώνα και κάτω από νέες συνθήκες --την έναρξη των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων, τη συστηματικοποίηση των εμπορικών σχέσεων της Αυτοκρατορίας με τη Δύση, αλλά και την αύξηση της ζήτησης των μακεδονικών δημητριακών και του βαμβακιού-- η πόλη θα περάσει σε νέα φάση της ιστορίας της, την τελευταία της περιόδου της Τουρκοκρατίας. Η φάση αυτή --που θα διαρκέσει μια εξηκονταετία περίπου-- χαρακτηρίζεται από τις τάσεις εκδυτικισμού και τις προσπάθειες τόσο των οθωμανικών αρχών όσο και των επιμέρους κοινοτήτων και των ιδιωτών για μεταρρυθμίσεις στους όρους της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι κατά την εξηκονταετία εκείνη έγιναν στη Θεσσαλονίκη περισσότερες αλλαγές από όσες κατά τους προηγούμενους τέσσερις αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας.

Τα περισσότερα από τα μεγάλα έργα εκσυγχρονισμού που έγιναν στη Θεσσαλονίκη --όπως άλλωστε και σε άλλα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας-- πραγματοποιήθηκαν με δυτικοευρωπαϊκή τεχνολογική και χρηματική παρέμβαση: Βελγικές εταιρείες ανέλαβαν να κατασκευάσουν το νέο δίκτυο ύδρευσης στα 1887-1900, βρετανικές του αεριόφωτος (1887), γαλλικές τις εγκαταστάσεις του λιμανιού (1897-1905) και (με μικτής εθνικότητας κεφάλαια) την κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής ως τα Σκόπια· γαλλικές και ιταλικές ναυτιλιακές εταιρείες (και αργότερα βρετανικές, ρωσικές, βελγικές, οθωμανικές και ελληνικές) σύνδεσαν τη Θεσσαλονίκη, με τακτικές ατμοπλοϊκές γραμμές, με την κεντρική και τη δυτική Μεσόγειο, και δύο τουλάχιστον ξένες ταχυδρομικές υπηρεσίες ανέλαβαν, παράλληλα με την οθωμανική, να φέρουν σε επικοινωνία την πόλη με τον εξωτερικό κόσμο. Άσχετα πάντως από την προέλευση της τεχνολογικής και χρηματικής υποστήριξης, το γεγονός είναι ότι προς τα τέλη του 19ου και στην αυγή του 20ού αιώνα η Θεσσαλονίκη διέθετε ιππήλατα (από το

1892) και ηλεκτροκίνητα (1908) τραμ, ηλεκτρικά (από το 1908) τηλέφωνα, τα πρώτα έργα ηλεκτροφωτισμού, σύγχρονες αποβάθρες στο λιμάνι και, το σημαντικότερο, τις πρώτες αληθινές βιομηχανικές της μονάδες (1879-1880).

Σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων της Θεσσαλονίκης με την νοτιοανατολική και την κεντρική Ευρώπη έπαιξε η σιδηροδρομική της σύνδεση με το αντίστοιχο δίκτυο της Σερβίας (1871-1888). Η κατασκευή εξάλλου δύο ακόμη σιδηροδρομικών αξόνων, ενός προς τη δυτική Μακεδονία, ως το Μοναστήρι, και ενός προς τη Θράκη, ως την Κωνσταντινούπολη (1891-1896), σε συνδυασμό με την επέκταση των ναυτιλιακών γραμμών προς τα λιμάνια της Ιωνίας και του Ευξείνου, ανέδειξε και πάλι τη Θεσσαλονίκη σε κέντρο ενός εκτεταμένου οικονομικού περιγύρου. Το γεγονός αυτό είχε σοβαρές συνέπειες στην οικονομική και κοινωνική εξέλιξη όχι μόνο της ίδιας της πόλης, αλλά και της ευρύτερης μακεδονικής ενδοχώρας.

Οι ανάγκες για την προσαρμογή της οθωμανικής κοινωνίας στις επιταγές του εκδυτικισμού δεν επέβαλλαν μόνο δομικές αλλαγές: υπαγόρευσαν και πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις, που απέβλεπαν στον εξευρωπαϊσμό της πόλης. Στην ίδια λοιπόν περίοδο ανήκουν μερικά έργα στη Θεσσαλονίκη, που άλλαξαν κυριολεκτικά την επί αιώνες λίγο πολύ αναλλοίωτη πολεοδομική και αρχιτεκτονική της φυσιογνωμία. Από τα έργα αυτά το σημαντικότερο ίσως ήταν η κατεδάφιση ενός τμήματος των δυτικών και των ανατολικών πεδινών τειχών και η ισοπέδωση των παραθαλασσίων οχυρώσεων (με την εξαίρεση του συγκροτήματος του Λευκού Πύργου) και η κατασκευή της προκουμαίας, η διαπλάτυνση και η λιθόστρωση του κεντρικού “μεγάλου δρόμου” (Εγνατία), της σημερινής Τσιμισκή και των κάθετων αξόνων Σαμπρί πασά (Βενιζέλου) και Αγίας Σοφίας και η κατασκευή της λεωφόρου Χαμιντιέ (Εθνικής Αμύνης). Ανάλογης σημασίας ήταν οι πολεοδομικές αλλαγές στο ιστορικό κέντρο της πόλης. Ο ανασχεδιασμός αυτός --που έγινε αμέσως μετά τη μεγάλη πυρκαγιά του 1890-- συνδυάστηκε με την οικοδόμηση κρατικών και ιδιωτικών κτιρίων, σχολείων, νοσοκομείων, ναών κλπ. με εκλεκτιστικούς, νεοκλασικιστικούς και δυτικοτρόπους αρχιτεκτονικούς τύπους, που μεταμόρφωσαν σιγά σιγά την εικόνα των ανατολικών κυρίως συνοικιών. Κυρίαρχη θέση στον οικοδομικό εκείνο οργανισμό κέρδισε ο Ιταλός αρχιτέκτονας Vitaliano Poselli, σχεδιαστής μερικών από τα σημαντικότερα κτίσματα της Θεσσαλονίκης του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα.

Ο εκδυτικισμός δεν εξάλειψε τις παραδοσιακές οικονομικές δραστηριότητες της Θεσσαλονίκης: τις μικρές βιοτεχνίες, τις περιορισμένες μεσιτικές επιχειρήσεις, τις αγροτικές καλλιέργειες έξω και μέσα από τα τείχη, τις αγοραπωλησίες γης και

ακινήτων και τα ανάλογα, παραδοσιακού χαρακτήρα επαγγέλματα. Ο συνδυασμός του νέου και δυτικοποιημένου με το παραδοσιακό “ανατολίτικο” --συνηθισμένος στην ιστορία της Θεσσαλονίκης-- υπογραμμίζεται ανάγλυφα με τη συνύπαρξη, από το ένα μέρος, των καινούργιων και μεγαλόπρεπων “μεγάρων” και “επαύλεων” με τα παλιά, ξύλινα συνήθως σπίτια με τους τσατμάδες και τα σαχνισιά· των ανοιχτών, λιθόστρωτων λεωφόρων με τα στενοσόκακα· των οργανωμένων δημόσιων πάρκων με τις ανοιχτές “αλάνες” και τους αμπελώνες.

Στην ιδεολογική ιστορία της πόλης κατά την περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων έχουμε, από το ένα μέρος, τους εσωτερικούς ανταγωνισμούς μέσα στους μικρόκοσμους των τριών θρησκευτικών κοινοτήτων και, από το άλλο, τις αντιπαραθέσεις της μιας εθνικής ομάδας με την άλλη. Στην πρώτη κατηγορία ανήκει π.χ. η πολιτική διάσπαση της ισραηλιτικής κοινότητας ανάμεσα στους μεγαλοαστούς --θιασώτες του γαλλικού φιλελευθερισμού και της ανοιχτής ευρωπαϊκής παιδείας--, στους εσωστρεφείς “συντηρητικούς”, στους σοσιαλίζοντες εκπροσώπους της εργατικής τάξης και τους Σιωνιστές. Ανάλογες τάσεις παρατηρήθηκαν και στο ελληνικό στοιχείο της Θεσσαλονίκης: Η ομάδα των “φιλελεύθερων” (στην οποία όμως ανήκαν κυρίως οι μικροαστοί και οι μικροεπιχειρηματίες, οι τεχνίτες και οι εργάτες) προσπάθησε κατά τις δυο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα να εκπορθήσει τη διοίκηση της κοινότητας και την ευθύνη της εκπαίδευσης, που βρισκόταν σταθερά στα χέρια της ομάδας των “συντηρητικών” (στις τάξεις των οποίων συμπεριλαμβάνονταν οι ευπορότεροι αστοί, οι έμποροι, οι βιοτέχνες, οι γαιοκτήμονες και γενικά η παραδοσιακή “αριστοκρατία” της πόλης).

Οι τρεις μεγάλες κοινότητες ζούσαν επί αιώνες περιχαρακωμένες σε σαφώς διαχωρισμένα μεταξύ τους κοινωνικά στεγανά. Ο διαχωρισμός τους υπογραμμιζόταν και από τη γεωγραφική τους κατανομή μέσα στην πόλη, που αποκρυσταλλώθηκε από την πρώτη κιόλας περίοδο της Τουρκοκρατίας: Οι μουσουλμάνοι συγκρότησαν τη δική τους συνοικία --προπάντων μετά τη μεγάλη πυρκαγιά του 1620-- στα περισσότερα ευρύχωρα οικοπέδα της άνω πόλης (στο “Μπαϊρί”) και κοντά στο πεδινό τμήμα των ανατολικών τειχών. Οι “ραγιάδες” συνθλίβονταν στις χαμηλότερες, πυκνοκατοικημένες και μάλλον ανθυγιεινές συνοικίες της κάτω πόλης. Οι ισραηλίτες κατοικούσαν σε μια ευρεία περιοχή που ξεκινούσε από το κέντρο (τη σημερινή Διαγώνιο) με κατεύθυνση προς τα νοτιοδυτικά, ως τις περιοχές της “Μπάρας” και του Βαρδάρη, ενώ ένας άλλος πυρήνας του εβραϊκού πληθυσμού απλώθηκε γύρω από το λιμάνι. Οι Έλληνες είχαν παραμείνει στο κέντρο και στα νοτιοανατολικά, γύρω από την Καμάρα και το Ιπποδρόμιο και κοντά στις νεότερες εκκλησίες του Αγίου

Αθανασίου, της Παναγούδας, της Παναγίας Δεξιάς, της Υπαπαντής, του Αγίου Αντωνίου, και της Νέας Παναγίας, αλλά και σε τμήματα των δυτικών συνοικιών (γύρω από τον Άγιο Μηνά).

Η αυτόνομη λειτουργία των τριών εθνοτικο-θρησκευτικών ομάδων συνδεόταν άμεσα με την εσωτερική δομή και τους ιδιαίτερους θεσμούς της αυτοδιοίκησής τους, που εντάσσονταν στο καθιερωμένο σε ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία σύστημα των χωριστών “millet”. Ωστόσο, μερικοί από τους θεσμούς αυτούς είχαν και άλλες, παλαιότερες ιστορικές αφετηρίες. Άσχετα, πάντως, από την καταγωγή των κοινοτικών θεσμών, το γεγονός είναι ότι ο διαχωρισμός των τριών κοινοτήτων χρησίμευσε επί αιώνες ως ασφαλιστική δικλείδα για την εξουδετέρωση των μεταξύ τους κοινωνικών ανταγωνισμών και για την άμβλυνση, σε ορισμένα επίπεδα, των πολιτιστικών και ιδεολογικών τους διαφορών. Έτσι, ως τα μέσα του 19ου αιώνα οι τρεις κύριες θρησκευτικές ομάδες της Θεσσαλονίκης εξακολουθούσαν να διατηρούν την αυτόνομη εσωτερική τους λειτουργία, διαφυλάσσοντας πεισματικά τους δικούς τους κοινωνικούς και ιδεολογικούς μηχανισμούς.

Με την επέκταση, ωστόσο, των μεταρρυθμίσεων δημιουργήθηκαν νέα δεδομένα, που προκάλεσαν ρωγμές στα παραδοσιακά στεγανά και ευαίωτες κοινωνικές συγκλίσεις, αλλά και οξείες αντιπαραθέσεις. Η υπέρβαση του πατροπαράδοτου απομονωτισμού των τριών κοινοτήτων εκδηλώθηκε κυρίως στα δυο άκρα της κοινωνικής πυραμίδας και αποτυπώθηκε, από το ένα μέρος, στη “μικτή” συγκατοίκηση των ευκατάστατων οικογενειών και των τριών κοινοτήτων και των εξισλαμισμένων Εβραίων (των “ντονμέδων”) στις καινούργιες ανατολικές συνοικίες των “Εξοχών” και των “Πύργων”, και, από το άλλο, στη διευρυνόμενη ταξική αλληλεγγύη των εργατών. Η αποκατάσταση των εργατικών σχέσεων, πέρα από τις ως τότε κυρίαρχες δομές των επιμέρους κοινοτικών συντεχνιών, ευνόησε και την άνοδο του συνδικαλιστικού κινήματος στην πόλη και, το σημαντικότερο, τη μετεξέλιξή του, στις αρχές του 20ού αιώνα, από έναν αρχικά ισραηλιτικό πυρήνα (την εβραϊκή “Εργατική Λέσχη” του Αβραάμ Μπεναρόγια) σε πολυεθνικές πολιτικές οργανώσεις: πρώτα στον “Εργατικό Σύνδεσμο Θεσσαλονίκης” και, από την άνοιξη του 1909, στη “Σοσιαλιστική Ομοσπονδία της Θεσσαλονίκης”, τη γνωστή “Φεντερασιόν”.

Οι συγκλίσεις αυτές δεν κατάφεραν να αντέξουν στις πιέσεις των ανερχόμενων ή ανανεωμένων εθνικών ιδεολογιών. Άλλωστε, η Θεσσαλονίκη συνδέεται στενά με την ανάδυση ενός από τους αντίπαλους εθνικισμούς της ευρύτερης περιοχής: του τουρκικού. Δεν είναι τυχαίο ότι η πόλη έγινε το ιδεολογικό κέντρο του νεοτουρκικού κινήματος. Το φαινόμενο συνδέεται με πολλούς παράγοντες: Καταρχήν το αρκετά

φιλελεύθερο και νεωτεριστικό κλίμα της πόλης συντέλεσε ώστε οι κοινωνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες των μουσουλμάνων, ιδιαίτερα των «ντονμέδων», να κινούνται σχετικά ελεύθερα, μακριά από τις ασφυκτικές πιέσεις του αυταρχικού περιβάλλοντος της οθωμανικής πρωτεύουσας. Η συρροή, εξάλλου, στην πόλη μουσουλμάνων προσφύγων από τις χαμένες ευρωπαϊκές κτήσεις της Αυτοκρατορίας (κυρίως από τη Βοσνία), που είχαν προωθημένες (με τα μέτρα της τότε ισλαμικής κοινωνίας) αντιλήψεις, ενίσχυε την ανάπτυξη δυτικοτρόπων νοοτροπιών και πολιτικών ιδεολογιών. Ο εκσυγχρονισμός επίσης και η ανανέωση (προπάντων από τη δεκαετία του 1880) της εκπαίδευσης των μουσουλμανοπαίδων σε αρκετά πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια σχολεία, νηπιαγωγεία, παρθεναγωγεία, εμποροδιδασκαλεία, αλλά και σε επαγγελματικές και διοικητικές μέσες ή και ανώτερες σχολές (στρατιωτική, αστυνομική, τεχνική, διοικητική, νομική), δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για τον πρώιμο, σε σύγκριση με άλλα οθωμανικά αστικά κέντρα, εκδυτικισμό ενός αξιόλογου τμήματος του μουσουλμανικού πληθυσμού της πόλης. Ο συνδυασμός των παραγόντων αυτών με την κυκλοφορία στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 20ού αιώνα αρκετών -- έστω και βραχύβιων-- τουρκικών εφημερίδων και περιοδικών ευνόησε τη δημιουργία στην πόλη μιας αξιόλογης μουσουλμανικής ιντελιγκέντσιας, που θα επηρεάσει τη διαμόρφωση των πρώτων τουλάχιστον τάσεων --αλλά και αντιφάσεων-- του τουρκικού εθνικισμού.

Παρά τον κρυφό οικονομικό ανταγωνισμό ορισμένων επαγγελματικών κύκλων του ισραηλιτικού και του ελληνικού στοιχείου της Θεσσαλονίκης, τα συμφέροντα των Εβραίων και Ελλήνων εμπόρων και εργατών συνέκλιναν σε αρκετούς τομείς. Το γεγονός αυτό συντέλεσε στην αποτροπή οποιασδήποτε ανοιχτής ρήξης ανάμεσα στις δυο κοινότητες. Εξάλλου, η ισραηλιτική κοινότητα κράτησε με προσοχή αποστάσεις από την ελληνο-βουλγαρική αναμέτρηση. Από την άλλη μεριά, οι αγαθές ιστορικές σχέσεις του ιουδαϊκού στοιχείου ολόκληρης της αυτοκρατορίας με το σουλτανικό καθεστώς, η στενή εξάρτηση των οικονομικών συμφερόντων των μεγάλων εβραϊκών εμπορικών και βιομηχανικών οίκων από τη διατήρηση της ακεραιότητας του οθωμανικού κράτους, προπάντων στο ευρωπαϊκό του τμήμα, αλλά και η έλλειψη σαφών προοπτικών για τη δημιουργία εβραϊκής εθνικής εστίας, διευκόλυναν την προσέγγιση με τους μουσουλμάνους και ιδιαίτερα τους Νεοτούρκους. Η προσέγγιση διευκολύνθηκε και από τις διασυνδέσεις των δύο πλευρών με τις μασονικές στοές, αλλά και τις επαφές των «ντονμέδων» με τα ηγετικά στελέχη του νεοτουρκικού κομιτάτου. Παρ' όλα αυτά, η τουρκο-εβραϊκή συνεργασία ανακόπηκε στο τέλος από

δου παράγοντες: την άνοδο του σιωνιστικού κινήματος και, κυρίως, την επικράτηση, στην ηγεσία του κομιάτου (από το 1911) ακραίων εθνικιστικών στοιχείων.

Οι Έλληνες της Θεσσαλονίκης, γαλουχημένοι με το αλυτρωτικό όραμα της Μεγάλης Ιδέας, δυσπιστούσαν στις προβαλλόμενες πολυεθνικές και συνταγματικές διακηρύξεις των Νεο-οθωμανιστών και των Νεοτούρκων· γι' αυτό και έβλεπαν τη λύση του εθνικού τους προβλήματος στην μελλοντική επέκταση της ελληνικής επικράτειας ως τη Μακεδονία. Αλλά οι εθνικές προοπτικές των Ελλήνων Θεσσαλονικέων θα πρέπει επίσης να θεωρηθούν και μέσα από το πρίσμα του πολύπλευρου ανταγωνισμού που διεξαγόταν (ήδη από το 1870) στη Μακεδονία και που δεν περιοριζόταν τόσο στην μακροπρόθεσμη, ιστορική αναμέτρηση με τους Τούρκους, αλλά με τις άλλες χριστιανικές εθνότητες της βαλκανικής χερσονήσου και ιδιαίτερα τους Βουλγάρους. Οι πολιτικές πρωτοβουλίες των Ελλήνων της Θεσσαλονίκης απέβλεπαν κυρίως στη στήριξη των προσπαθειών για την ενίσχυση του Ελληνισμού στη μακεδονική ύπαιθρο, όπου διεξαγόταν η ουσιαστική και αδυσώπητη πάλη για την επικράτηση των “πατριαρχικών” έναντι των “εξαρχικών”. Η στήριξη αυτή αφορούσε κυρίως την υλική και ηθική βοήθεια προς τις ελληνικές ανταρτικές ομάδες και τη στελέχωση με ανθρώπινο δυναμικό των εκκλησιών, των σχολείων, των πολιτιστικών συλλόγων και των ποικίλων μυστικών οργανώσεων των Ελλήνων.

Η συστράτευση του ελληνικού στοιχείου της Θεσσαλονίκης στο Μακεδονικό Αγώνα ήταν ο τελικός καρπός μιας ιδεολογικής προετοιμασίας που είχε αρχίσει από την προεπαναστατική περίοδο. Η τελική φάση της διαδικασίας αυτής χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη ολοένα και περισσότερο στενών σχέσεων ανάμεσα στους Έλληνες της πόλης και το εθνικό κέντρο, προπάντων μετά την κρίσιμη δεκαετία του 1870 και, ακόμη περισσότερο, μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881) στην Ελλάδα. Οι δεσμοί αυτοί αφορούσαν καίριους τομείς των ιδεολογικών μηχανισμών και φαίνονται εναργέστερα στην εναρμόνιση των σχολικών προγραμμάτων και των φιλεκπαιδευτικών δραστηριοτήτων της ελληνικής κοινότητας με την ευρύτερη πολιτική του ελλαδικού Υπουργείου Παιδείας και τις πρωτοβουλίες του αθηναϊκού “Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων”, στην εμμονή των μελών της να στέλνουν τα παιδιά τους για ανώτερες και ανώτατες σπουδές στην Αθήνα (και όχι στην Κωνσταντινούπολη), στις επιλογές των προσώπων που στελέχωναν τα σχολεία και τη διοίκηση των ευαγών ιδρυμάτων της, στον χαρακτήρα και τους μακροπρόθεσμους στόχους των εκδιδόμενων ελληνικών εφημερίδων και εντύπων κλπ. Ακόμα και η υιοθέτηση ελληνοπρεπών ρυθμών στην αρχιτεκτονική των κατεξοχήν επιβλητικών κτιρίων της ελληνικής κοινότητας (σχολείων, νοσοκομείων, ορφανοτροφείων κ.ά.) ή και μερικών ιδιωτικών

κατοικιών αποτελούσε έμμεση αποτύπωση ιδεολογικών και όχι μόνο αισθητικών επιλογών. Τέλος, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι, ως τις παραμονές της απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης, 5.000 περίπου μέλη της ελληνικής κοινότητας είχαν ήδη γίνει Έλληνες υπήκοοι.

Από την απελευθέρωση ως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Οι εθνικές προσδοκίες των Ελλήνων της Θεσσαλονίκης δικαιώθηκαν σε χρόνο που ξεπέρασε και τις πιο αισιόδοξες προβλέψεις τους. Η απελευθέρωση της Μακεδονίας πραγματοποιήθηκε με εντυπωσιακή, για την εποχή εκείνη, ταχύτητα: Από τις 5/18 Οκτωβρίου 1912, που οι ελληνικές δυνάμεις πέρασαν την οροθετική γραμμή στη βόρεια Θεσσαλία, ως τις 26 Οκτωβρίου/8 Νοεμβρίου, που παραδόθηκε η Θεσσαλονίκη στους Έλληνες, είχε καταληφθεί το σύνολο σχεδόν της δυτικής και της κεντρικής Μακεδονίας. Και ενώ ακόμα συνεχίζονταν στο Λονδίνο οι διαπραγματεύσεις για την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης, άρχισε ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος, ο οποίος μέσα σε διάστημα ενός μήνα επισφράγισε την τύχη όλων των μακεδονικών εδαφών. Τελικά, με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1913), με την οποία επισημοποιήθηκε η ελληνική κυριαρχία στα εδάφη της ιστορικής Μακεδονίας, επικυρώθηκε και η οριστική ένταξη της Θεσσαλονίκης στην ελληνική επικράτεια.

Με την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης άλλαξαν αρκετοί από τους όρους της ως τότε εξέλιξής της. Η πρώτη και σημαντικότερη αλλαγή ήταν η αποκατάσταση, ύστερα από πέντε σχεδόν αιώνες δημογραφικών αναστατώσεων, της ελληνικής ιστορικής συνέχειας της πόλης. Η αποκατάσταση αυτή ολοκληρώθηκε μέσα σε σχετικά σύντομο διάστημα και σε πολλά επίπεδα. Ιδιαίτερα εντυπωσιακή ήταν η ταχύτητα της εθνολογικής μεταμόρφωσης. Κατά την πρώτη, αμέσως σχεδόν μετά την απελευθέρωση, συστηματική απογραφή του πληθυσμού της πόλης (Απρίλιος 1913), η ελληνική κοινότητα βρισκόταν στην τρίτη θέση του συνόλου των 157.889 κατοίκων, με 39.965 άτομα (25,3%) έναντι 61.439 ισραηλιτών (38,9%), 45.867 μουσουλμάνων (29%), 6.263 Βουλγάρων (3,9%) και 4.364 (2,7%) άλλων εθνικοτήτων. Μέσα σε τρία χρόνια (1916) και σε σύνολο 165.704 κατοίκων το ελληνικό στοιχείο πέρασε στην πρώτη θέση, με 68.205 άτομα (41,33%) έναντι 61.400 της ισραηλιτικής (37%) και 30.000 περίπου της μουσουλμανικής κοινότητας (18%). Τα μεγέθη αυτά διατηρήθηκαν ως το 1920, έτος κατά το οποίο η πόλη εξακολουθούσε ακόμη να παρουσιάζει το ίδιο περίπου πληθυσμιακό μέγεθος (169.123 κατοίκους).

Αλλά στα αμέσως επόμενα χρόνια ανατράπηκαν όλες οι παλαιότερες αριθμητικές και εθνο-θρησκευτικές αναλογίες. Η ριζική αλλαγή του δημογραφικού και

εθνολογικού χάρτη της Θεσσαλονίκης (όπως άλλωστε και ολόκληρης της Μακεδονίας) οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στην ανταλλαγή των πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα, από το ένα μέρος, και τη Βουλγαρία και την Τουρκία, από το άλλο (1919-1926). Με την ανταλλαγή αυτή --τη μεγαλύτερη στην ιστορία της νοτιοανατολικής Ευρώπης και της ανατολικής Μεσογείου-- εγκατέλειψαν τη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη αρκετές δεκάδες χιλιάδες αλλόθρησκων και αλλοεθνών κατοίκων. Το γεγονός προκάλεσε το δραστικό περιορισμό των Βουλγάρων της Θεσσαλονίκης (από το 3,9% του 1913 στο 0,2% του 1925) και, κυρίως, την ολοκληρωτική σχεδόν εκμηδένιση του μουσουλμανικού στοιχείου (από το 39,4% στο 0,1%). Από την άλλη μεριά, με την ανταλλαγή διοχετεύθηκαν στο μακεδονικό χώρο εκατοντάδες χιλιάδες Ελλήνων (674.000) από την Ανατολική Θράκη και, κυρίως, από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο. Στα ίδια περίπου χρόνια και εξαιτίας των ίδιων ή παράλληλων αιτιών κατέφυγαν στη Μακεδονία και αρκετές χιλιάδες Ελλήνων προσφύγων από τις γειτονικές βαλκανικές χώρες (33.000 από τη Βουλγαρία, 5.000 από τη Σερβία και 3.000 από την Αλβανία), αλλά και 61.000 περίπου από τις μακρινές νότιες επαρχίες της άλλοτε ενιαίας ρωσικής αυτοκρατορίας (κυρίως από τη Βεσσαραβία, την Ουκρανία, την Κριμαία και τον Καύκασο). Με την άφιξη λοιπόν 776.000 συνολικά ατόμων στον βορειοελλαδικό χώρο αυξήθηκε κατακόρυφα μέσα σε μια δεκαπενταετία το ποσοστό του ελληνικού στοιχείου ολόκληρης της Μακεδονίας (από το 42,6% του 1912 στο 88,3% του 1926) και, φυσικά, και της περιφέρειας της Θεσσαλονίκης (στο 80%). Πάντως, παρά την ηγεμονική θέση του ελληνικού στοιχείου, η μακεδονική πρωτεύουσα διατήρησε για αρκετά χρόνια ένα μέρος τουλάχιστον της παλιάς της πολυμορφίας. Ακόμα και στα 1925, σε μια εποχή δηλ. που είχε σχεδόν ολοκληρωθεί η ανταλλαγή των πληθυσμών, ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης περιλάμβανε, εκτός από τους Έλληνες (108.000 γηγενείς και 180.000 πρόσφυγες) και 60.000 περίπου Ισραηλίτες, 1.600 Αλβανούς μουσουλμάνους (που είχαν εξαιρεθεί από την υποχρεωτική ανταλλαγή με την Τουρκία), 1.000 “τέως σχισματικούς”, πάνω από 1.000 Ρώσους, Λευκορώσους και Ουκρανούς φυγάδες, 13.000 περίπου Αρμένιους πρόσφυγες και μερικές ακόμα μικρότερες εθνικές ομάδες.

Πέρα βέβαια από τις εθνολογικές συνέπειες, η ανταλλαγή των πληθυσμών προκάλεσε και σημαντικές ποσοτικές αλλαγές, ανεβάζοντας τα συνολικά δημογραφικά μεγέθη ολόκληρης της Μακεδονίας και, φυσικά, και της πρωτεύουσάς της. Στην περιοχή της Θεσσαλονίκης ζούσαν στα 1923 συνολικά 290.000 ψυχές. Δυο χρόνια αργότερα, στις αρχές του 1925, ο αριθμός αυτός ανέβηκε (σύμφωνα με έγκυρη απογραφή της εποχής) στα 371.000 άτομα. Πάντως, η θεαματική αύξηση του αριθμού

των κατοίκων στην περιοχή της Θεσσαλονίκης μετά την ενσωμάτωσή της στο ελληνικό κράτος, αλλά και μετά τη μαζική εισροή των προσφύγων στη Μακεδονία, δεν προκάλεσε ανατροπή των δημογραφικών εκείνων αναλογιών, που, όπως είπαμε, χαρακτήριζαν πάντοτε την ιστορία της “συμπρωτεύουσας” έναντι της πρωτεύουσας. Είναι ενδεικτικό ότι, ενώ στα 1920 το πολεοδομικό συγκρότημα (ΠΣ) της Αθήνας υπερείχε στα δημογραφικά μεγέθη κατά 2,5 φορές έναντι της Θεσσαλονίκης, στα 1928 η απόσταση ανάμεσα στις δυο πόλεις υπερτριπλασιάστηκε και στα 1940 υπερτετραπλασιάστηκε. Η τάση αυτή όχι μόνο κράτησε σταθερά τη “συμπρωτεύουσα” στην παραδοσιακή “δεύτερη” θέση της, αλλά, μετά το πέρασμα στη μεταπολεμική περίοδο, προκάλεσε και τον υπερτροφικό γιγαντισμό του πληθυσμού της Αττικής και, συνακόλουθα, τον διοικητικό και οικονομικό υδροκεφαλισμό της Αθήνας.

Αμέσως σχεδόν μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος άρχισε η ρήξη με το οθωμανικό παρελθόν. Η ρήξη αυτή υπογραμμίζεται στη διοίκηση (με την ίδρυση νέων κρατικών υπηρεσιών και την κατάργηση άλλων) και με ιδιαίτερη έμφαση στην πολεοδομική μεταμόρφωση της πόλης. Η μεταμόρφωση επιταχύνθηκε από έναν απρόβλεπτο παράγοντα: τη μεγάλη πυρκαγιά της 5/18 Αυγούστου 1917. Η πυρκαγιά αποτέφρωσε 120 εκτάρια, καταστρέφοντας τον “ανατολίτικο” χαρακτήρα του μεγαλύτερου τμήματος του κέντρου της πόλης και, ως ένα βαθμό, και τη συνολική παραδοσιακή της διάρθρωση. Η ελληνική κυβέρνηση έσπευσε να αξιοποιήσει την καταστροφή, για να υπερκεράσει τα εγγενή προβλήματα του ιδιόμορφου ιδιοκτησιακού καθεστώτος, που είχε κληροδοτήσει η Τουρκοκρατία, και να επιτύχει ταυτόχρονα και την πολεοδομική αναγέννηση της πόλης και τον κοινωνικό και οικονομικό της εκσυγχρονισμό. Στο διάστημα 1917-1933 και παρά την υπονόμευση του νέου ρυμοτομικού σχεδίου από τα ιδιοκτησιακά συμφέροντα, η μορφή της Θεσσαλονίκης άλλαξε ριζικά, επειδή στο μεταξύ ήρθε να προστεθεί και ένας νέος παράγοντας: η συρροή των προσφύγων. Οι πιεστικές λοιπόν στεγαστικές ανάγκες επέβαλαν την αύξηση της οικοδόμησης τόσο στο ιστορικό κέντρο, όσο και στις παλιές και νέες συνοικίες της πόλης. Η διατήρηση, παρ’ όλα αυτά, ενός σημαντικού τμήματος των παλαιότερων κτισμάτων της Άνω Πόλης θα πρέπει να αποδοθεί στο γεγονός ότι στην περιοχή αυτή --που κατά την Τουρκοκρατία κατοικούσαν κυρίως από μουσουλμάνους-- εγκαταστάθηκαν “ανταλλάξιμες” στην πλειονότητά τους προσφυγικές οικογένειες. Είναι ενδεικτικό ότι ακόμα και το 1950 το 89% των κατοίκων της Άνω Πόλης ήταν πρόσφυγες ή προσφυγικής καταγωγής.

Υπάρχουν όμως και άλλα δεδομένα διαφορετικού χαρακτήρα, που άλλαξαν τους όρους της μετέπειτα ιστορικής πορείας της Θεσσαλονίκης. Η κατάρρευση της

Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η διανομή των ευρωπαϊκών της εδαφών μεταξύ των βαλκανικών κρατών περιόρισαν αναπόφευκτα τον γεωγραφικό χώρο μέσα στον οποίο κινούνταν επί πέντε σχεδόν αιώνες οι εμπορικές επιδόσεις της Θεσσαλονίκης. Το ελληνικό κράτος προσπάθησε --στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, αλλά και αργότερα-- να εξουδετερώσει μερικά από τα οξύτερα προβλήματα που προκάλεσε στην οικονομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης ο περιορισμός της άλλοτε εκτεταμένης γεωγραφικής της ενδοχώρας. Αυτό επιχειρήθηκε σε οικονομικό και σε πολιτικό επίπεδο. Στον καθαυτό οικονομικό και εμπορικό τομέα ανήκουν μερικές σημαντικές πρωτοβουλίες, όπως π.χ. η ίδρυση το 1926 της Διεθνούς Έκθεσης (που έμελλε να αναδειχτεί μεταπολεμικά στη θεαματικότερη και πιο αξιόλογη τακτική οικονομική και εμπορική εκδήλωση ολόκληρης της Ελλάδας), η μετατροπή τού λιμανιού από περιφερειακό σε διεθνές κ.ά.

Παρά τα μέτρα αυτά τα προβλήματα της Θεσσαλονίκης κατά την πρώτη μεταπελευθερωτική της τεσσαρακονταετία ήταν και πολλά και δυσεπίλυτα. Η απώλεια π.χ. στέγης και απασχόλησης, που προκάλεσε σε χιλιάδες ανθρώπους η καταστροφική πυρκαγιά του 1917 και, κυρίως, τα αλλεπάλληλα κύματα των προσφύγων (από το 1914 ως το 1926), σε συνδυασμό και με την οικονομική εξάντληση της χώρας από τα μακροχρόνια πολεμικά μέτωπα, εμπόδιζαν την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης. Παρά την εντυπωσιακή λοιπόν οικοδομική δραστηριότητα της περιόδου 1917-1933 --που απορρόφησε μέρος του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού-- το ποσοστό της ανεργίας στη Θεσσαλονίκη ήταν στη διάρκεια του Μεσοπολέμου εξαιρετικά ψηλό. Η κατάσταση έγινε δυσκολότερη όταν άρχισαν να γίνονται αισθητές και στην Ελλάδα οι συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Όλα αυτά δεν εξηγούν μόνο τις συχνές και οξύτερες κοινωνικές αναταραχές, αλλά και την ανάπτυξη στην περιοχή της Θεσσαλονίκης ενός εξαιρετικά μαχητικού συνδικαλιστικού κινήματος. Σύντομα το κοινωνικό πρόβλημα συνδέθηκε με το πολιτικό, προπάντων μετά την πτώση του Βενιζέλου (1932) και την επαναφορά της βασιλείας (1935). Τελικά, τα αιματηρά επεισόδια, που σημειώθηκαν στη Θεσσαλονίκη κατά την απεργία των καπνεργατών, τον Μάιο του 1936, πρόσφεραν στις αντιδημοκρατικές δυνάμεις το πρόσχημα, για να καταλύσουν τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς και να προχωρήσουν στην επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου.

Παρά τα πολλαπλά κοινωνικά της προβλήματα, η Θεσσαλονίκη κατάφερε να παρουσιάσει ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου μερικούς ευοίωνους δείκτες στην οικονομική της ανέλιξη. Η επέκταση των καλλιεργημένων εκτάσεων, τα εγγειοβελτιωτικά και αρδευτικά έργα και η εκμηχάνιση της γεωργίας έφεραν --μέσα σε

λιγότερα από είκοσι χρόνια ελληνικής διοίκησης-- την αύξηση της γεωργικής παραγωγικότητας στη μακεδονική ενδοχώρα και ιδιαίτερα στην πεδιάδα της Θεσσαλονίκης. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την άφθονη και φτηνή εργατική δύναμη του προσφυγικού στοιχείου, αλλά και της ισχυρής προστατευτικής δασμολογικής πολιτικής για πολλά βιομηχανικά προϊόντα, ευνόησε την ανάδυση αρκετών μικρών βιοτεχνικών μονάδων, αλλά και την ουσιαστική έναρξη της εκβιομηχάνισης στη Θεσσαλονίκη. Η άνοδος π.χ. της βαμβακοπαραγωγής στο νομό Θεσσαλονίκης (στο εννεαπλάσιο κατά την πενταετία 1932-1937) συντέλεσε στην αισθητή επαναδραστηριοποίηση του παραδοσιακού κλάδου της κλωστοϋφαντουργίας. Για ένα διάστημα η πόλη παρουσίασε επίσης, χάρη κυρίως στην εμπειρία του προσφυγικού στοιχείου, πρωτόφαντη άνθηση στον συγγενικό κλάδο της ταπητουργίας. Σημαντικός, εξάλλου, τομέας που βοήθησε στην οικονομική ανάπτυξη της πόλης κατά το Μεσοπόλεμο, ήταν και η εμπορική επεξεργασία του εξαγωγίμου καπνού.

Με την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος άλλαξαν και τα ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα της μετέπειτα πολιτιστικής της εξέλιξης. Αυτό εξαρτήθηκε σε μεγάλο βαθμό από την εκπαίδευση. Παρά τις σχετική ασυμβατότητα των εκπαιδευτικών πραγμάτων της μιας και της άλλης περιόδου, μπορούμε, γενικεύοντας, να εκτιμήσουμε ότι η παρεχόμενη πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια παιδεία στη Θεσσαλονίκη κατά την πρώτη πενηκονταετία μετά την απελευθέρωση αυξάνονταν συνεχώς: Οι αναλογίες του αριθμού των μαθητών σε σχέση με τον συνολικό πληθυσμό της πόλης τριπλασιάστηκαν, περνώντας από το 8,8% του 1912 στο 15,4% του 1961 και στο 24,8% του 1992. Ας σημειωθεί ότι στους υπολογισμούς αυτούς δεν συμπεριλαμβάνονται οι ανώτερες κρατικές και ιδιωτικές σχολές της Θεσσαλονίκης (τεχνικές, κατά κύριο λόγο) με τις αντίστοιχες χιλιάδες των σπουδαστών τους, αλλά ούτε και το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο (που είχε ξεκινήσει στα 1926 με 65 μόνο φοιτητές για να ξεπεράσει σήμερα τις 70.000) και το σχετικά νεοσύστατο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

Οι αλλαγές δεν αφορούσαν μόνο την εκπαίδευση. Μέσα σε δυο δεκαετίες μετά την απελευθέρωση άρχισε να μεταμορφώνεται και η συνολική πολιτιστική φυσιογνωμία της Θεσσαλονίκης. Μετά την ανταλλαγή προπάντων των πληθυσμών και τη σταδιακή τους ενσωμάτωση στο κυρίαρχο πλέον ελληνικό κοινωνικό περιβάλλον, παρατηρούμε και στον τομέα της πολιτιστικής ζωής της Θεσσαλονίκης τη σταδιακή υποκατάσταση της ποικιλομορφίας της οθωμανικής περιόδου από την απόλυτη σχεδόν ελληνική ηγεμονία. Και ταυτόχρονα, τη σταθερή πια συναρμογή των “τοπικών” πνευματικών και καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων με την πνευματική και καλλιτεχνική ζωή της

υπόλοιπης Ελλάδας. Η συναρμογή αυτή δε σήμαινε πλήρη ταύτιση και, ακόμα λιγότερο, “επαρχιακή μεταποίηση” των προτύπων της Αθήνας. Το πνευματικό και καλλιτεχνικό δυναμικό της Θεσσαλονίκης του Μεσοπολέμου δεν ήταν μόνο φορέας των δικών του πολιτιστικών παραδόσεων· ήταν και δέκτης ιδιόμορφων επιδράσεων. Γι’ αυτό και οι διανοούμενοι και οι καλλιτέχνες της Θεσσαλονίκης είχαν, πέρα από τις κοινές τάσεις, και τις δικές τους προτιμήσεις. Αρκετές άλλωστε από τις επιδράσεις που ασκούσαν στον κόσμο της μακεδονικής πρωτεύουσας χρωστούσαν την ιδιομορφία τους σε “προκλήσεις” με τοπικό, όχι πανελλαδικό χαρακτήρα. Η ίδρυση π.χ. το 1915 του Κρατικού Ωδείου Θεσσαλονίκης (που, ως σημειωθεί, εξακολουθεί ακόμη να παραμένει το μοναδικό κρατικό ωδείο της χώρας) και, κυρίως, η στελέχωσή του με διακεκριμένους μουσικούς της Διασποράς (Αιμ. Ριάδης, Αλ. Καζαντζής, Λ. Μαργαρίτης κλπ.), έδωσαν για δεκαετίες το δικό της “πρόσωπο” στη μουσική παιδεία της πόλης. Την ίδια περίπου εποχή η τριετής σχεδόν παρουσία στη μακεδονική πρωτεύουσα της “Στρατιάς της Ανατολής” (1915-1918) αποτέλεσε αληθινή ιστορική “πρόκληση” για την πολιτιστική ζωή της: Η πολυεθνική και πολυπολιτισμική εκείνη παρένθεση πρόσφερε στη Θεσσαλονίκη πλούσιες εμπειρίες σε πολλούς και ποικίλους τομείς (στο θέατρο, τη μουσική, τη ζωγραφική, τη φωτογραφία και τον κινηματογράφο, τον ημερήσιο και περιοδικό τύπο, τη φιλολογία και τη λογοτεχνία κλπ.). Παράλληλα, η μετατροπή, χάρη στο Κίνημα Εθνικής Αμύνης, της Θεσσαλονίκης σε έδρα της προσωρινής ελληνικής κυβέρνησης (1916-1917) και επίκεντρο των ελληνικών πολιτικών εξελίξεων, η πόλη έγινε επίσης το πεδίο για ενδιαφέρουσες --και τολμηρές με τα μέτρα της εποχής-- πρωτοβουλίες σε ζητήματα κοινωνικά, εκπαιδευτικά και πολιτιστικά. Οι προσπάθειες εκείνες ανεστάλησαν μετά την επάνοδο του Βενιζέλου στην Αθήνα και την εμπλοκή της Ελλάδας στην τελευταία φάση του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Αλλά μετά τη λήξη του Πολέμου, μερικές από τις πρωτοβουλίες της περιόδου του Κινήματος Εθνικής Αμύνης επανήλθαν και πάλι στο προσκήνιο, κατορθώνοντας αυτή τη φορά να δημιουργήσουν μερικούς από τους μηχανισμούς της ανανέωσης των εκπαιδευτικών πραγμάτων στη Θεσσαλονίκη.

Η σημαντικότερη από τις πρωτοβουλίες αυτές ήταν η ίδρυση, στα 1926, του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Για πολλά βέβαια χρόνια οι νέες αντιλήψεις που προωθήθηκαν από το Πανεπιστήμιο --και ιδιαίτερα από την πρώτη και ριζοσπαστικότερη Σχολή του, τη Φιλοσοφική-- δεν έβρισκαν πάντοτε την προσδοκώμενη ανταπόκριση στο κοινό της Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, θεωρώντας κανείς τη πνευματική ζωή της πόλης κατά τα τελευταία πενήντα χρόνια δεν είναι δυνατό να μη διακρίνει τον ενεργό ρόλο του Πανεπιστημίου στη δημιουργία ενός αρκετά

φιλελεύθερου --σε σχέση με το εθνικό κέντρο-- πνευματικού και καλλιτεχνικού πνεύματος, τόσο στο επίπεδο της γλώσσας (με την πρωτοκαθεδρία του βορειοελλαδικού κόσμου στην τελική επικράτηση του δημοτικισμού), όσο και στο επίπεδο της ιδεολογίας. Εξάλλου, από τις χιλιάδες των αποφοίτων του Πανεπιστημίου αναδύθηκε και το ανθρώπινο δυναμικό που, σε τελευταία ανάλυση, έπαιξε το σημαντικότερο ρόλο στη διαμόρφωση του μεταπολεμικού πολιτιστικού τοπίου της μακεδονικής πρωτεύουσας. Πάντως, η οικονομική υπανάπτυξη, αλλά και η συνακόλουθη κοινωνική συμπίεση, που χρόνιζε στη Θεσσαλονίκη κατά τα δύσκολα χρόνια του Μεσοπολέμου, δεν επέτρεπαν ακόμη στη Θεσσαλονίκη να συγκροτήσει το δικό της πολιτιστικό “πρόσωπο”.

Η τραγική δεκαετία της Κατοχής και του Εμφυλίου

Ο Β' Παγκόσμιος και η τριπλή Κατοχή της Μακεδονίας προκάλεσαν την παλινδρόμηση σε όλους σχεδόν τους τομείς της ζωής της Θεσσαλονίκης. Η αρχή των δεινών για την πόλη σηματοδοτείται με την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων, στις 9 Απριλίου 1941. Στα επόμενα τρία χρόνια οι Γερμανοί κράτησαν δια πυρός και σιδήρου τον άμεσο έλεγχο της Θεσσαλονίκης, την οποία και μετέτρεψαν σε στρατηγικό κέντρο ολόκληρης της κατεχόμενης Βαλκανικής και σε κόμβο των επικοινωνιών και των γραμμών εφοδιασμού των δυνάμεών τους στην ελληνική χερσόνησο και τη βόρεια Αφρική. Η ελληνική διοικητική παρουσία υποβαθμίστηκε δραστικά τόσο μέσα στην πόλη, όσο και στην υπόλοιπη βόρεια Ελλάδα, προπάντων μετά την παράδοση της δυτικής Μακεδονίας στους Ιταλούς και της περιοχής ανατολικά του Στρυμόνα στους Βουλγάρους.

Οι καταστροφές στη Θεσσαλονίκη άρχισαν με την αποδιάρθρωση των μεταφορών και την αποκοπή των επικοινωνιών με την ενδοχώρα και τη νότια Ελλάδα, με την αποδιοργάνωση των βιομηχανικών της μονάδων (ιδιαίτερα εκείνων που παρήγαν είδη πρώτης ανάγκης), με την εκμηδένιση των εισαγωγών και την υποκατάσταση των εμπορικών συναλλαγών από τη “μαύρη αγορά”. Αλλά και η γεωργική παραγωγή της μακεδονικής ενδοχώρας --που διοχετευόταν κατά μεγάλο μέρος στις αγορές της Θεσσαλονίκης-- επιτάχθηκε για να χρησιμοποιηθεί για τις ανάγκες των κατοχικών στρατευμάτων. Το έργο της καταστροφής ολοκληρώθηκε με τον βομβαρδισμό από τους Συμμάχους των βιομηχανικών και, κυρίως, των λιμενικών εγκαταστάσεων. Ακολούθησε αναπόφευκτα η εξαφάνιση των τροφίμων, η ξέφρενη άνοδος των τιμών, η δραματική πτώση του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων, η πείνα και η αύξηση της θνησιμότητας (που τριπλασιάστηκε μέσα σε ένα χρόνο, χωρίς όμως να φτάσει το

επίπεδο της Αθήνας). Το πρόβλημα έγινε ακόμα πιο οξύ μετά τη συρροή στη Θεσσαλονίκη 60.000 περίπου προσφύγων από την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη κατά την περίοδο των βουλγαρικών διώξεων (1941, 1943-1944). Στη διάσωση ενός μεγάλου τμήματος του πληθυσμού --που ουσιαστικά αγωνιζόταν για τη φυσική του επιβίωση-- σημαντικό ρόλο έπαιξε η οργάνωση στην πόλη των λαϊκών συσσιτίων. Κατά τον εξαιρετικά δύσκολο χειμώνα του 1941-1942, 130.000 περίπου άτομα εξασφάλιζαν τη στοιχειώδη διατροφή τους στα συσσίτια που λειτουργούσαν με πρωτοβουλία της Εκκλησίας, των φιλανθρωπικών και συνδικαλιστικών οργανώσεων, των κοινωφελών ιδρυμάτων της πόλης ή και της ειδικής Ανεξάρτητης Υπηρεσίας Εφοδιασμού της Μακεδονίας.

Με την έναρξη της γερμανοκρατίας όλες σχεδόν οι εφημερίδες της πόλης ανέστειλαν την κυκλοφορία τους. Το κενό κάλυψαν ως ένα βαθμό το πλήθος των παράνομων προκηρύξεων και εντύπων και, κυρίως, ο δυναμικός αντιστασιακός τύπος. Νεότερες έρευνες έδειξαν ότι στη Θεσσαλονίκη κυκλοφόρησαν μέσα σε δύομισι χρόνια (από τα μέσα του 1941 ως την απελευθέρωση) πάνω από 40 παράνομες εφημερίδες, οι περισσότερες πολυγραφημένες. Από τη μεριά τους οι Γερμανοί προσπάθησαν να ελέγξουν την πληροφόρηση, αλλά και την πνευματική και καλλιτεχνική ζωή της πόλης με τη λογοκρισία, με την έκδοση της φιλοναζιστικής εφημερίδας *Νέα Ευρώπη* και με παρεμβάσεις στο Πανεπιστήμιο και στις πολιτιστικές δραστηριότητες των κατοίκων. Η προσπάθεια αυτή δεν έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα: Το Πανεπιστήμιο μετατράπηκε (από τον Οκτώβριο κιόλας του 1941) σε κέντρο, που, από το ένα μέρος τροφοδοτούσε τις παράνομες οργανώσεις με ανθρώπινο δυναμικό και, από το άλλο, συντηρούσε το ελεύθερο πνεύμα της νεολαίας (με φιλολογικές, λογοτεχνικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις κλπ.). Θα μπορούσαμε να πούμε ότι τελικά η γερμανική παρέμβαση στο χώρο του πολιτισμού ήταν αισθητή μόνο σε τομείς, που, από τη φύση τους, δεν προσφέρονταν για πολιτική προπαγάνδα (π.χ. στη μουσική).

Αλλά στη σκοτεινότερη πλευρά των δίσεκτων εκείνων χρόνων για τη Θεσσαλονίκη ανήκουν βέβαια οι απηνείς διώξεις και ο αποδεκατισμός του πληθυσμού της από τις κατοχικές δυνάμεις. Οι εκτελέσεις στην πόλη (κυρίως στο στρατόπεδο Π. Μελά) ξεπέρασαν τους 1.500 πατριώτες, χωρίς να συνυπολογιστούν και τα μαζικά εγκλήματα που συντελέστηκαν στην περιφέρεια (όπως ήταν η φρικτή δολοφονία στους φούρνους του Χορτιάτη, στις 2 Σεπτεμβρίου του 1944, 170 ανυπεράσπιστων κατοίκων του χωριού). Οι εκατόμβες, ωστόσο, αυτές ωχριούν μπροστά στον ολοκληρωτικό σχεδόν αφανισμό του εβραϊκού στοιχείου της Θεσσαλονίκης: Το Μάρτιο του 1943 40.000

περίπου Ισραηλίτες της πόλης (όσοι δεν χάθηκαν στα καταναγκαστικά έργα ή δεν πρόλαβαν να φυγαδευτούν στο βουνό και να κρυφτούν από τους χριστιανούς συντοπίτες τους) επιβιάστηκαν κοπαδιαστά σε φορτηγά τρένα και στάλθηκαν στα στρατόπεδα του θανάτου (προπάντων στο Auschwitz και το Bürgenau). Από αυτούς δεν γλύτωσαν παρά μόνο 2.000 περίπου άτομα. Παράλληλα εξάλλου με την επιχείρηση για τον αφανισμό των ανθρώπων, επιχειρήθηκε και το σβήσιμο της ιστορίας: Βιβλιοθήκες, ιστορικές συναγωγές και πανάρχαια κειμήλια της ισραηλιτικής κοινότητας, που είχαν επιζήσει επί αιώνες από το χρόνο και τις φυσικές καταστροφές, εξαφανίστηκαν.

Με την εσπευσμένη φυγή των γερμανικών δυνάμεων από την Ελλάδα, τον Οκτώβριο του 1944, έκλεισε ο κύκλος της εφιαλτικής εκείνης περιόδου. Αλλά, πριν καλά καλά καταμετρηθούν οι υλικές καταστροφές του Πολέμου και της Κατοχής, άρχισαν να ανοίγουν νέες πληγές, που έμελλε να αποδειχτούν ακόμη πιο βαθιές και δυσεπούλωτες: ο Εμφύλιος πόλεμος. Η Θεσσαλονίκη χρειάστηκε περισσότερο χρόνο για να ξεπεράσει τις συνέπειες της νέας τραγωδίας ώσπου να εμφανίσει τα πρώτα δείγματα της οικονομικής και κοινωνικής ανάρρωσης: Η πόλη --που είχε αποκοπεί σε μεγάλο βαθμό από την ενδοχώρα εξαιτίας των καταστροφών στις χερσαίες επικοινωνίες της-- αντιμετώπιζε και πάλι, όπως και κατά την προηγούμενη δεκαετία, προβλήματα επιβίωσης για μεγάλα τμήματα του πληθυσμού της. Εξάλλου, η γενίκευση του Εμφυλίου Πολέμου προκάλεσε νέα κύματα προσφύγων από τη μακεδονική ύπαιθρο προς την πόλη, αυξάνοντας δραματικά την ανεργία και τα ήδη υπάρχοντα προβλήματα στέγασης (που παρέμειναν άλυτα από την εποχή ακόμη των πρώτων προσφυγικών εγκαταστάσεων). Η κλιμάκωση επίσης των πολεμικών επιχειρήσεων στη μακεδονική ύπαιθρο και η μετατροπή της Θεσσαλονίκης --εξαιτίας της βαλκανικής διάστασης του Εμφυλίου-- σε ένα από τα επίκεντρα του Ψυχρού Πολέμου, επιβράδυναν ακόμα περισσότερο την αποκατάσταση της πολιτικής ομαλότητας. Την ανησυχία του πληθυσμού επέτειναν και οι πολιτικές δολοφονίες που συντάραξαν την πόλη στα 1946-1947 (του υποδιοικητή της Γενικής Ασφάλειας μοιράρχου Κουφίτσα, του ηγετικού στελέχους του ΚΚΕ Γιάννη Ζεύγου και, κυρίως, του Αμερικανού δημοσιογράφου George Polk).

Η ιδεολογική κληρονομιά της εμφύλιας διαμάχης θα εξακολουθήσει να σκιάζει το πολιτικό και ιδεολογικό κλίμα ολόκληρης της χώρας για αρκετά ακόμη χρόνια. Στην περίπτωση μάλιστα της Θεσσαλονίκης οι μετεμφυλιακές εκβλαστήσεις θα απολήξουν σε εξαιρετικά θλιβερά γεγονότα, με αποκορύφωμα τη δολοφονία μέσα στο κέντρο της πόλης του βουλευτή της Αριστεράς Γρηγόρη Λαμπράκη, το Μάιο του 1963.

Η τελευταία πενηκονταετία του 20ού και τα πρώτα χρόνια του 21ου αιώνα

Με τη λήξη του εμφυλίου η Θεσσαλονίκη άρχισε και πάλι να ανασυνδέει την παραγωγική της σχέση με τη μακεδονική ενδοχώρα, ανακτώντας και πάλι το χαμένο στη δεκαετία του 1940 “μητροπολιτικό” της ρόλο σε ολόκληρη τη βόρεια Ελλάδα. Η σταδιακή εξάλλου βελτίωση των σχέσεων της Αθήνας με το Βελιγράδι οδήγησε από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 όχι μόνο στη μείωση της έντασης των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων, αλλά και στην αποκατάσταση της χερσαίας επικοινωνίας της χώρας με τη Γιουγκοσλαβία. Το γεγονός αυτό βοήθησε στη ζωτική για τη Θεσσαλονίκη οικονομική και εμπορική σύνδεση του βορειοελλαδικού χώρου με την κεντρική και τη δυτική Ευρώπη. Προς την κατεύθυνση αυτή βοήθησε και η αναδιοργάνωση, στα 1953, του καθεστώτος του λιμανιού της πόλης με την ίδρυση της Ελεύθερης Ζώνης και του Λιμένος της Θεσσαλονίκης (ΕΖΛΘ), της γνωστής, από το 1970 και εξής, με την ονομασία “Οργανισμός Λιμένα Θεσσαλονίκης” (ΟΛΘ).

Παρ’ όλα αυτά, οι πληγές της Μακεδονίας και ιδιαίτερα της Θεσσαλονίκης από τις καταστροφές της προηγούμενης δεκαετίας δεν επουλώθηκαν τόσο σύντομα. Αυτό φαίνεται από το χαμηλό ακόμη δείκτη της βιομηχανικής παραγωγής της περιοχής, σε σύγκριση με τα προπολεμικά επίπεδα και τα συνολικά ελληνικά μεγέθη. Βραδείς επίσης ρυθμοί παρατηρήθηκαν κατά την ίδια περίοδο και στη δημογραφική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης. Το 1951 στο Δήμο Θεσσαλονίκης απογράφηκαν μόνο 217.049 κάτοικοι, στο Πολεοδομικό Συγκρότημα 302.635 και στον νομό 459.956. Αν όμως λάβουμε υπόψη τα δεδομένα της απογραφής του 1940 (191.847, 226.147 και 449.229), τότε σε ολόκληρο το νομό έχουμε μέσα σε μια δεκαετία αύξηση μόνο κατά 10.727 άτομα. Αλλά στην περίοδο εκείνη είχαν συρρεύσει στη Θεσσαλονίκη δεκάδες χιλιάδες άνθρωποι, αρχικά (1941-1944) ως πρόσφυγες των βουλγαρικών διώξεων από την ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη και στη συνέχεια ως εσωτερικοί μετανάστες και “ανταρτόπληκτοι” από διάφορα μέρη της μακεδονικής επαρχίας. Σημαντικό τμήμα από τους νεήλυδες εκείνους εγκαταστάθηκε τελικά στη Θεσσαλονίκη. Οι αριθμοί συνεπώς της απογραφής του 1951 υποδηλώνουν σοβαρή πληθυσμιακή κάμψη. Η κάμψη αυτή θα πρέπει να αποδοθεί κατά κύριο λόγο στον αφανισμό της εβραϊκής κοινότητας και στις άλλες απώλειες του Πολέμου και της Κατοχής. Μείωση είχαμε επίσης και στο αρμενικό στοιχείο μετά την “παλιννόστηση” το 1946-1947 κατά 4.600 Αρμενίων της Θεσσαλονίκης στη Σοβιετική Αρμενία.

Με το πέρασμα στη δεκαετία του 1960 --που χαρακτηρίζεται από αισθητή επιτάχυνση στους ρυθμούς ανάπτυξης ολόκληρης της χώρας-- η δημογραφική εξέλιξη

της Θεσσαλονίκης αρχίζει πια να παρουσιάζει σαφείς ανοδικούς ρυθμούς. Αυτό φαίνεται και από τον παρατιθέμενο πίνακα που περιέχει τα στοιχεία των απογραφών της τριακονταετίας 1961-1991:

έτος απογραφής	Δήμος	Πολεοδομικό Συγκρότημα	Νομός
1961	250.920	380.648	544.394
1971	345.799	557.360	710.352
1981	406.413	706.180	871.580
1991	383.967	749.048	946.864

Οι πληθυσμιακές αυτές αναδιατάξεις συνδέονται με τις κατάλληλες συνθήκες, που δημιουργήθηκαν στον οικονομικό τομέα και την απασχόληση. Οι συνθήκες αυτές επέτρεψαν στη Θεσσαλονίκη να ανακτήσει από τη δεκαετία του 1960 και εξής μερικές από τις βασικές παραμέτρους της οικονομικής και κοινωνικής της ζωής: Στη βιομηχανία μάλιστα επιτάχυνε τους ρυθμούς ανάπτυξης σε τέτοιο βαθμό, ώστε να είναι στην περίοδο 1963-1973 πρώτη ως προς την αύξηση της βιομηχανικής απασχόλησης και, σταθερά, δεύτερο βιομηχανικό κέντρο της χώρας μετά την Αττική. Στην περίοδο 1981-1988 ο ρυθμός αύξησης του βιομηχανικού τομέα στο νομό της Θεσσαλονίκης ήταν ο υψηλότερος από το σύνολο της χώρας (1,4% έναντι 0,6%). Η βιομηχανική ζώνη στη Σίνδο είναι σήμερα η μεγαλύτερη σε έκταση (9.500 στρέμματα) οργανωμένη περιοχή μεταποιητικών επιχειρήσεων της Ελλάδας, από τις οποίες πολλές ανήκουν στη βαρεία βιομηχανία. Άλλες επίσης βιομηχανικές ζώνες έχουν δημιουργηθεί σε περιφερειακά κέντρα της Θεσσαλονίκης (Νέα Αγχιάλος, Καλοχώρι, Διαβατά, Θέρμη, Ωραιόκαστρο, Νέα Σάντα κ.α.).

Παρ' όλα αυτά, τόσο οι δημογραφικές όσο και οι οικονομικές επιδόσεις της Θεσσαλονίκης κινήθηκαν σε μέτρια μάλλον επίπεδα. Η εκτίμηση αυτή γίνεται σε συσχέτισμό με τα μεγέθη που παρουσιάζουν οι αντίστοιχες εξελίξεις στην Αττική. Τα αίτια της ανισότητας αυτής θα πρέπει να αναζητηθούν στη μετακίνηση υπερβολικά μεγάλου τμήματος του πληθυσμού της ελληνικής επαρχίας (και των βόρειων διαμερισμάτων της) προς την Αθήνα και την Αττική. Η αύξηση οφείλεται κατά κύριο λόγο στη συσσώρευση στο λεκανοπέδιο της Αττικής κατά τα μεταπολεμικά χρόνια των περισσότερων και σημαντικότερων βιομηχανικών μονάδων και αναπτυξιακών κλάδων της χώρας. Ο οικονομικός αυτός συγκεντρωτισμός αύξησε κατακόρυφα τις θέσεις

εργασίας και τις ευκαιρίες απασχόλησης στο εθνικό κέντρο, προσελκύοντας ολοένα και νέες ομάδες εσωτερικών μεταναστών από όλες τις περιοχές της Ελλάδας.

Ωστόσο, περισσότερο σημαντικές μάλλον θα πρέπει να θεωρήσουμε τις κοινωνικές εξελίξεις κατά τη μεταπολεμική περίοδο στη Θεσσαλονίκη. Στο διάστημα αυτό η πόλη ολοκλήρωσε σχεδόν τον μετασχηματισμό του κοινωνικού της ιστού σε ένα λίγο πολύ ολοκληρωμένο αμάλγαμα των παλαιότερων και των νεότερων εγκαταστάσεων. Έτσι, εκμηδενίστηκαν οι παλιές διακρίσεις μεταξύ των ντόπιων και των προσφύγων (προπολεμικών και μεταπολεμικών), με όλα τα συνοδευτικά ιδεολογικά στερεότυπα. Η εξέλιξη αυτή φαίνεται και στην πολεοδομική εικόνα της Θεσσαλονίκης: Τα παλαιότερα προσφυγικά παραπήγματα ανήκουν στο παρελθόν και το αστικό τοπίο της πόλης δεν εμφανίζει πια τα κραυγαλέα άλλοτε δείγματα των παλιών κοινωνικών αντιθέσεων.

Η σταδιακή εξάλλου άνοδος του βιοτικού επιπέδου και η διεύρυνση των μεσαίων στρωμάτων περιόρισαν δραστικά τις κοινωνικές αναταράξεις που είχε γνωρίσει η Θεσσαλονίκη στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, αλλά και τις πολιτικές και ιδεολογικές πολώσεις της εμφυλιακής και μετεμφυλιακής περιόδου. Οι εξελίξεις βέβαια αυτές -- που γίνονται σαφέστερες μετά το 1974-- αφορούν το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε με το τέλος της θλιβερής δικτατορικής παρένθεσης του 1967-1974 και, κυρίως, μετά την παγίωση, στην επόμενη δεκαετία, της μεταπολιτευτικής περιόδου. Στη Θεσσαλονίκη, πάντως, το κοινωνικό κλίμα παρουσιάζει, σε σχέση μάλιστα με το παραγμένο της παρελθόν, αξιοσημείωτη ηπιότητα. Η ηπιότητα αυτή --που συχνά αποδίδεται σε “εγγενείς” αδράνειες των «μπαγιάτηδων» Θεσσαλονικέων ή στις κοσμοπολιτικές παραδόσεις αυτής της πόλης-- θα πρέπει μάλλον να συσχετιστεί με έναν ακόμη παράγοντα: με το γεγονός ότι ο κόσμος της “συμπρωτεύουσας” παρέμεινε, εξαιτίας της απόστασης (αλλά και των δομών του νεοελληνικού κράτους), αρκετά αποστασιοποιημένος από τις εντάσεις που προκαλεί στην πρωτεύουσα ο ανταγωνισμός των διαφόρων κοινωνικών ομάδων (οικονομικών, κομματικών, πνευματικών κλπ.) για άμεση συμμετοχή στη νομή της εξουσίας.

Η αποστασιοποίηση σημαντικού τμήματος της κοινωνίας της μακεδονικής πρωτεύουσας από κατεστημένες δυνάμεις και καταστάσεις, που επιχωριάζουν αναπόφευκτα στον χώρο της πρωτεύουσας, είχε μερικές επιπρόσθετες συνέπειες στην τελική διαμόρφωση του κοινωνικού και πολιτιστικού της “προσώπου”. Καταρχήν προφύλαξε την πόλη από μερικούς αρνητικούς συντελεστές της αστικής της εξέλιξης. Η κοινωνία βέβαια της Θεσσαλονίκης δεν απέβαλε εντελώς τα χαρακτηριστικά του επαρχιακού συντηρητισμού. Παρ’ όλα αυτά κατάφερε να διατηρήσει τους δικούς της

ρυθμούς στις διεργασίες που επηρέασαν την κοινωνική και την πολιτιστική της ανάπτυξη. Σχηματοποιώντας θα μπορούσαμε να πούμε ότι στους ρυθμούς αυτούς διακρίνεται και η διάθεση των Θεσσαλονικέων για τη σχετική αυτονόμησή τους έναντι των εκπεμπόμενων από την πρωτεύουσα νοοτροπιών. Οι τάσεις αυτές --που κάποτε προβάλλονται με περισσή ή και αδικαιολόγητη αυταρέσκεια-- έχουν ασφαλώς και την επίδρασή τους στη δημιουργία ενός κλίματος, που κατά καιρούς ευνόησε στη Θεσσαλονίκη άλλοτε την εσωστρέφεια και άλλοτε --σε παραγωγικότερες περιόδους-- την ανανέωση των κοινωνικών προτύπων και των πολιτιστικών της προσανατολισμών.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και εξής ως τις μέρες μας άρχισαν να δημιουργούνται μερικοί νέοι παράγοντες, που θα επηρεάσουν αναπόφευκτα τη μετέπειτα ιστορική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης. Μετά τις αλλαγές στον πολιτικο-κοινωνικό χάρτη των γειτονικών βαλκανικών χωρών, της υπόλοιπης ανατολικής Ευρώπης και του Ευξείνου Πόντου, η Ελλάδα και ιδιαίτερα τα βόρεια διαμερίσματά της καλούνται να συνδεθούν --ή μάλλον να ανασυνδεθούν-- με μια ευρύτατη περιφέρεια. Οι προοπτικές λοιπόν που ανοίγονται στις ελληνικές επιχειρηματικές, ναυτιλιακές και τραπεζιτικές δραστηριότητες στον χώρο αυτόν εμφανίζονται σήμερα περισσότερες από όσες είχε ο Ελληνισμός κατά τον τελευταίο τουλάχιστον αιώνα. Οι οικονομικές μάλιστα σχέσεις, που μπορεί να καλλιεργήσουν οι Έλληνες με την περιοχή αυτή, θα είναι για ένα διάστημα προνομιακές, δεδομένου ότι η Ελλάδα, πέρα από τις παραδοσιακές της επιδόσεις στους τομείς του διαμετακομιστικού εμπορίου και τη μακρόχρονη εξοικείωσή της με τον κόσμο που εντάσσεται στη νέα αυτή γεωπολιτική και γεω-οικονομική ενότητα, αποτελεί επιπλέον και τη χώρα της νοτιοανατολικής Ευρώπης με την πιο μακροχρόνια σύνδεση με την Ευρωπαϊκή Ένωση και με άλλους οικονομικούς και πολιτικούς οργανισμούς της Δύσης. Είναι προφανές ότι ένα σημαντικό τμήμα της ευρύτερης αυτής περιοχής μπορεί να αναδειχθεί και πάλι σε οικονομική ενδοχώρα της βόρειας Ελλάδας και, συνεπώς, και της Θεσσαλονίκης.

Η ανάκτηση, ωστόσο, του ρόλου αυτού απαιτεί ορισμένες προϋποθέσεις (πολιτικές, οικονομικές, τεχνολογικές κλπ.), τόσο σε διεθνές όσο και σε εθνικό και σε περιφερειακό επίπεδο. Βασικός όρος π.χ. είναι η διατήρηση της ειρήνης, όπως φάνηκε από την τραγωδία της Γιουγκοσλαβίας: Ο κατακερματισμός τού άλλοτε ενιαίου χώρου της γιουγκοσλαβικής επικράτειας προκάλεσε και στην Ελλάδα παλινδρόμηση σε καταστάσεις, που μείωσαν δραματικά, αντί να αυξήσουν, τις δυνατότητες επικοινωνίας της Θεσσαλονίκης με την κεντρική και την ανατολική Ευρώπη. Η επικοινωνία, εξάλλου, του βορειοελλαδικού χώρου με τη βορειότερη «ενδοχώρα» απαιτεί την επέκταση των ήδη υπάρχοντων συγκοινωνικών αρτηριών, αλλά και τη δημιουργία

νέων, περισσότερο εκσυγχρονισμένων αξόνων (οδικών, σιδηροδρομικών, ποτάμιων και θαλάσσιων), ώστε να εξυπηρετηθεί παραγωγικότερα η διασύνδεση της Θεσσαλονίκης τόσο με την ανατολικο-ευρωπαϊκή όσο και με την παρευξείνια περιφέρεια. Παράλληλα, απαιτείται και η δημιουργία στη Θεσσαλονίκη και γενικά στη βόρεια Ελλάδα των κατάλληλων μηχανισμών, που θα μπορέσουν να καλύψουν τις οργανωτικές ανάγκες μιας ολοένα και περισσότερο διεθνοποιημένης οικονομικής δραστηριότητας. Με άλλα λόγια, η Θεσσαλονίκη καλείται, για άλλη μια φορά στην ιστορία της, να “ανταποκριθεί” θετικά και παραγωγικά σε μια νέα ιστορική “πρόκληση”.

Η «πρόκληση» αυτή δεν συνδέεται μόνο με γεω-οικονομικούς, αλλά και με εθνοτικούς και πολιτιστικούς παράγοντες. Σήμερα η μακεδονική πρωτεύουσα δεν έχει βέβαια τα κοσμοπολιτικά, διεθνικά και πολυπολιτισμικά χαρακτηριστικά που εμφάνιζε σε παλαιότερες περιόδους της ιστορίας της. Η εγκατάσταση, ωστόσο, στην ευρύτερη περιοχή της αρκετών χιλιάδων ξένων μεταναστών (πέρα από τους πρόσφυγες ελληνικής καταγωγής) από τις γειτονικές βαλκανικές και τις παρευξείνιες χώρες, τείνει να της προσδώσει και πάλι κάποιας μορφής πολιτιστική πολυφωνία. Πάντως, η πολυφωνία αυτή δεν δημιούργησε τις αντιφάσεις που χαρακτήριζαν τη Θεσσαλονίκη της περιόδου της Τουρκοκρατίας ή ακόμα και του Μεσοπολέμου. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να αποδοθεί όχι μόνο στο μικρό ποσοστό που εκπροσωπούν οι νέοι, αλλοεθνείς κάτοικοι στον συνολικό ελληνικό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης, αλλά και στις αυξημένες τάσεις που παρουσιάζουν οι νεήλυδες να ενταχθούν οργανικά στο ελληνικό περιβάλλον.